Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институту
Кол жазмалар фондусу
Инв. № 5328
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
Гуманитардык жана экономикалык илимдер бөлүмү

С. Кудайбергенов

Местоимение

в киргизском языке (2 экз)

Фрунзе - 1958.

I Глава
Ат атооч лексикалык жалпы мунозд омосу

~~энүгүшү жана сөздүк составдын толуктанышы менен байланыштуу~~

Тилде ат атооч эң байыркы убактардан тартып эле колдонулган. Мунун тилде эң байыркы убактан бери жашашы анын колдонулууга ыңтайлуулугу менен байланыштуу. Тилде мунун керектиги зат же анын белгилерин көрсөтүүчү тигин же бул жалпы мааниден гана эмес, баарыдан мурда диалогдук речтен сезилет. Ат атооч бир гана сөздүн ордуна колдонулбастан, кээде ал бир канча сөздүн ордуна да колдонулат. Диалогдук речте толук сүрөттөлүп берилген суроого көп сөз менен жооп берүүнүн ордуна ат атооч аркылуу бир сөз менен гана жооп берилет. Мындай учурда ат атооч сүйлемдегү бардык эле сөздөрдүн ордуна колдонула бербестен, өзүнүн жалпы мааниси боюнча камтый ала турган сөздөрдүн ордуна гана колдонулат. ~~Ордуна~~ Ат атооч менен алмашы ~~колдонулуучу~~ сөздөр мааниси жагынан биреңчей болушат. Көп сөздүн бир сөз менен берилиши, болгондо, бул суроого катыштырылган сөздөрдү жоопто кайталабоо үчүн болгон болуу керек. Мисал үчүн К. Жантөшевдин "Каныбек" романындагы Керечтин "жоготкон күлүгүнүн" сүрөттөлүшүн алалы:

...байлоодон күлүк уурдатып ошону изүүлдөп жүрөм. Эн тамгасы жок, өзү ак кула.

"Кааласа кылар көп санат,
Калбыр өпкө жез канат;
Жабышкак далы, салык теш,
Кара байыр казан ат;
Асыл чыккан нерсеге
Айтса эп келер далай сөз;

Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институту
Кол жазмалар фондусу
Инв. № 5328
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
Гуманитардык жана экономикалык илимдер бөлүмү

2

Бото борбуй, буура сан,
Доду мандай, бото кез!..." - деген кулук эле, -
- деди Кереч.

(К. Жантөшөв, Каныбек, 112-бет).

Андай ак кула атты көргөнүбүз жок...

Же:

Ошо кезде эр Манас
Ак куланы токунуп
Анык тулпар жаны бар
Чаткаягы колоттой
Мандайында кашка тиш
Таптап койгон болоттой
Жерди басса туягы
Кемкөрүп койкон чарадай
Соорусунун жазыгы
Тай жарышчу талаадай.

x x
x

Анын арка жагынан
Алтындан тумар тагылган,
Мандайында багы бар,
Кулагында шамы бар,
Куюндан бүткөн жаныбар.
Тумшугунун үстүндө
Ноктосунун кескен тагы бар,
Кондурдай болгон жаныбар,
Он жанбашта каныбар,

Октой болгон жаны бар
Аккула кирди чубоого /Манас/ деген

Аккуланын гиперболалык сындалышындагы белгилик сөздөрдүн ар бирин айтып отурбастан, мындай ат эпосто гана болот деп ат атооч аркылуу бир сөз менен айтууга болот.

Бир канча сөздөрдүн мындай ат атооч аркылуу берилишикийинкинин маанисинин жалпылыгы, демек, бир өңчөй конкреттүү маанилерди билдирүү жөндөмдүүлүгү менен байланыштуу. Ат атоочтун тилдеги эң керектүүлүгү мына мында турат: биринчиден, көп сөздөрдүн маанисин өзгөртпөй туруп, аз сөз менен берүү жагынан ат атоочтор артыкбаш сөздөрдү кайталабоого алып келет; экинчиден, тездетүүчү, кыскартуучу ролу жагынан ал шарттуу түрдө жазуудагы скорописке жакын; үчүнчүдөн, сүйлөмдөгү кээ бир сөздөрдү улам кайталап отурбастан аны маанисине карата ат атоочтун түрлөрү аркылуу берүүнүн стилдик ролу да чоң. Ошондуктан ат атооч оозеки речте да жана адабий тилде да кеңири колдонулат. Жогоркудай зарылдыктардын натыйжасында ат атоочтор тилде байыркы убактардан бери жашап келе жатат жана өзаймак турсун, анын составы башка сөз түркүмдөрүнүн эсебинен акырындап толукталууда. И./Здесь речь должна идти о пронаминализации имен!/. 2./Отразить где-то субстантивизации местоимений./

~~1~~ 4

~~1 Глава~~

~~Ат атоочтун лексикалык мүнөздөмөсү~~

Ат атоочтун лингвистикалык термини ~~капкачан эле~~ байыркы грек~~терде болгон~~. грамматикаларынан бери эле белгилүү. ~~Алардын тилинде ат атооч "антонимия" деп аталган. "Бул сөз "анти" жана "онома" деген эки компоненттен турган татаал сөз болгон. Мунун биринчиси "ордуна; өтөлгөсүнө" /взамен/ деген маанини, экинчиси "ат" /имя, название/ деген маанини билдирген. Ат атооч латында pronomen деп аталган, бирок маанисин жалынан жогоркудай эле маанини билдирген: pro - ордуна /вместо/, nomen - ат /имя, название/. Бул термин швед, итальян /pronome/, француз /pronom/ тилдерине тараган. Ат атооч немец тилдеринде да татаал сөздөн жасалган: fürwort /für - үчүн, ордуна - за, взамен; wort - сөз, ат - слово, имя/.~~

Ар кайсы тилдерде ат тигдиу аталгань менен, копчулук тилдерде эки компонентту татаал сөз менен берилет. Болгондо, бул анын билдирген маанисине байланыштуу болуу керек.

Ат атоочтун орус тилиндеги "местоимение" деген термини да анын зат, сын, сан атоочтордун ордуна колдонула тургандыгаа ~~адалган~~ болго алат.

Кыргыз тилинде бул термин биринчи чыккан грамматикаларда эле "ат атооч" деп аталып, ошондон бери эч өзгөрүүсүз

Терминдин ылайыксыздыгы ага коюлган ат менен аныктаманын өзүнөн эле көрүнүп турат. Анткени ат атооч деген термин ~~билгизген~~ болгон маанини билгизбейт; ат атооч атоочтордун аты эмес, жана аларды да атабайт. Кыргыз тилинде буга "зат атооч, сын атооч, сан атооч сөздөрдүн ордуна колдонулган сөз түркүмүн ат атооч дейбиз" - деп, аныктама берилип келе жатат. Ушу сыяктуу эле "атоочтордун ордуна", "атоочтордун орунбасары" деген сыяктуу аныктаманы башка системадагы тилдер боюнча жазылган эмгектерден да жолуктуруугa болот. ~~Бул аныктамалар да тактоону талап кылат, кала берсе натуура деп да айтууга болот.~~

Бардык эле ат атоочтор атоочтордун ордуна колдонула бербейт. Кээде ат атоочтор башка ордуна колдонулбагандай, башка атоочтордун ~~же болбосо~~ атоочтор да ат атоочтордун ордуна колдонула албай, тургандыгы ~~да~~ байкалат. Мисалы: Керимбек деген ким? Бул келгендердин ичинен малчы ~~ан бактылуусу~~ болуп мен эсептелемин. ж.б. ~~Мындай~~ корсотулгон ~~белгилерден~~ ат атоочтордун ордуна башка сөздөрдү коюуга ~~ал~~ болбойт, анын үстүнө шилтеме ат атоочтор ~~өзүнүн жара~~ ~~ылышы боюнча эч убакта~~ начыз ат атоочтук маанидe башка сөздөрдүн ордуна колдонулбайт /бул киши, бул кишиге - буга/.

Ат атоочтун речте аталган заттарды, белгилерди билдирүү үчүн жана речте аталбаган заттарды билдирүү үчүн колдонула турган учурун бири биринен ажыратуу керек. Мисалы: Асан жакшы окуучу, ал дайыма таза жүрөт. Бул сүйлөмдө "ал" Асан деген зат атоочтун ордуна колдонулду. Ал эми бир кишини көрүп же болбосо бирөөнүн кобураган табышы чыкса, "ким ал?" деп сурайбыз. Мындай учурда ат атооч "ал" эч бир сөздүн ордуна колдонулбайт /ким киши? деп айтылбайт/.

Башка сөздүн ордуна колдонуу касиетине ат атооч гана эмес, башка сөз түркүмдөрү /сан, сын атооч, атоочтук/ да ээ. Мисалы: Фрунзе областында кант кызылчасын өстүрүү боюнча Кайназарова менен Шопокова көпчүлүк элге маалим. Булардын биринчисинин атагы экинчисиникинен мурун чыккан. Биринчилер мурда тарашты. Кызылдар кыйкырып ~~кабул~~ ~~коюшту~~ ж.б.

Ушентип, бардык эле ат атоочтор башка сөздөрдүн ордуна колдонула бербестен, анын кээ бирөөлөрү гана колдонулат жана бул касиетке ат атооч гана эмес, кээ бир башка сөз түркүмдөрү да ээ. Ошондуктан башка сөздөрдүн ордуна колдонулуу ат атоочтор үчүн негизги белги болуп эсептеле албайт. Демек, буга берилип келе жаткан аныктама ~~туура~~ да ~~эмес.~~ тактоону талап кылаб.

~~Ошондуктан башкача аныктама берүү керек.~~

Тилде да, башка коомдук кубулуштардагыдай эле, жалпылык менен бирге ез ара айырмачылыктар да болот. Мындай айырманы керсөтүү ар кандай ~~тигил же бул~~ изилденип жаткан об"ектинин негизги маселелеринин бири болуп эсептелет. Ат атоочтун ~~башка сөз түркүмдөрүнен айрып турган~~ муназдуу негизги өзгечелүгү болуп маанисинин абстрактуулугу жана жалпылыгы эсептелет. ~~Ат атоочтун бул жалпылыгын~~ В. И. Ленин ~~дындай деп белгилеген~~: "/Это? Самое общее слово/. Кто это? Я. Все люди я. Это есть общее. "Этот"?? Всякий есть "этот"[1] деген аныктамасынын эмогоруда айтылган пикирге туздан туз тиешеси бар.

1. Ленинский сборник, XII, 222-бет.

Маанисинин жалпылыгы башка (соз түркүмдөрчө кирген) сөздөрдө да болот. Мисалы, ~~анткени "В языке есть только общее"~~ 1. Зат атоочтун маанисинин жалпылыгы көбүнчө өздөрү билдирген заттын тигил же бул түрүнө гана таралат. Мисал үчүн "стол" десек, столдун мааниси да жалпы. Бирок бул зат болгону менен, башка заттарга таралбайт, мунун мааниси өздөрүнө гана таралат, анткени "стол" заттын калган түрлөрүнөн айрым белгилери боюнча айрылат. Ырас, кээ бир зат атоочтордо бардыкка тиешелүү жалпы маани да болот. Мисалы: адам, айбан, кездеме сыяктуу кээ бир зат атоочтордун мааниси ат атоочтордуку сыяктуу өтө өлө жалпы, (бул сөздөр аркылуу берилген тушунчуктордун жалпы адамасы болуп эсептелет.) ~~бардыкка тиешелүү~~. Бирок мындай зат атоочтордон ат атоочтун маанисинин дагы бир айрыла турган өзгөчөлүгү бар. Эгерде зат атоочтук маани затты жөн өлө жалпылап көрсөтө турган болсо, ат атооч затты жана заттык ар кандай белгилерди тигил же бул мамилеге таянып көрсөтөт. 1. Демек, ат атоочтун маанисинин жалпылыгы - жөнөкөй жалпылык эмес, заттардын жана алардын белгисинин /сандык жана сапаттык/ башкалар менен болгон мамилесине негизделген жалпылык. Мисалы: Тоого сен барчы десек, мындагы "сен" деген ат атооч сүйлөөчү жакка карата болгон мамилеси боюнча тындоочу болуп эсептелген жакты көрсөтөт, ага речь менен сүйлөөчү кайрылып жатат. Кечээ кандай ишти иштесең, бүгүн да ошондой ишти иште. Куш уясында эмнени көрсө, чоңойгондо ошону алат. Канча иштесең, ошончо аласың деген сүйлөмдөрдөгү ат атоочтор бир заттын сапатын /кандай - ошондой/, сандык белгилерин /канча - ошончо/ жана өзүн экинчи бир заттагы өзүнө туура келген сапаттык, сандык жана нерселик

~~1. Ушул эле эмгек, 222 бет.~~

под. ин-да, вып. ~~13, 197~~ XIII, 1955, 197-198 - бсб.

мамилелердин — окшоштуктардын негизинде көрсөтүп турушат. Же болбосо айталык: Биринчи күнү чөп чабышка 35 киши жиберилген. Бүгүн да ошол кишилердин баары жиберилди дегенде, биринчи сүйлөмдө сан атооч 35 ~~жиберилген~~ кишилердин жалпы ~~суммасына~~ санына тиешеси мамилеси болбостон, ~~сан~~ затын жөн эле атап көрсөтсө, экинчи сүйлөмдөгү „баары" деген жалпылама ат атооч жиберилген кишилердин санынын жалпы суммага карата болгон мамилесин көрсөтөт. Ушентип, жогорулардан жыйынтыктап келгенде затты же анын белгилерин ~~негизинде~~ атабай туруп, аны жалпы маанисин көрсөтүүчү сөздөр ат атооч деп аталат деп аныктама берүүгө туура келет.

~~Ат атоочтун маанисинин мындай жалпылыгы алардын башка сөз түркүмдөрүнөн эң негизги өзгөчөлүгүнүн бири болуп эсептелет. Ат атооч өзүнчө турганда бардык эле нерселерге колдонула берет. Ошондуктан анын колдонулуу сферасы да кең. Ал эми сүйлөм же болсо бири-бири менен байланышкан речь тизмегинде болсо колдонулуу сферасы тарыйт, өзүнчө тургандагы жалпы маанисинин ордуна тигил же бул мамилелердин негизинде белгилүү затты же болбосо анын сандык жана сапаттык белгилерин көрсөтүшөт. Башкача айтканда, ат атооч бүнөздүү болгон абстрактуу жана жалпы маанисин речь тизмегинде конкреттешет, ачылат, эмненин ордуна колдонулгандыгы — эмнени көрсөткөндүгү түшүнүктүү болот. Ат атоочтун жалпы маанисин конкреттештирүүчү, чечүүчү каражат болуп сүйлөмдүн же речтин контекстиси, речке катышуучулардын өз ара мамилеси эсептелет. Мындай каражаттарсыз ат атоочтун конкреттүү мааниси ачылбай калат.~~

~~Ишөал үчүн "мындай" деген ат атоочту алалы. Мунун~~

~~жалпы мааниси болуп сапатты керсеткендүгү эсептелет. Ал эми кандай сапатты керсеткендегү конкреттүү мааниси ар бир сүйлемде белгиленет жана ага карата ар бир учурда түрдүүче болот: мындай кишини мурда көргөн эмесмин дегендеги ат атоочтун /мындай/ конкреттүү мааниси болуп "тааныш эмес" деген мааниги билгизгендиги эсептелет. Ал эми мындай машинаны көргөн эмесмин дегенде болсо ат атооч „мындай" үн жагынан бийик, келемү жагынан өтө эле чоң же өтө эле кичинеликти, кыскасы, башка жазуу машиналардан кандайдыр бир белги боюнча айрыла тургандыгын билгизсе, үчүнчү бир сүйлемде жогоркулардан башка да конкреттүү маанини билгизин калышы мүмкүн.~~

Ат атоочтордун маанисинин жалпылыгын көрсөтүүгө өтө эле мүнөздүү болгон мисалды шактама ат атоочтордон да көрүүгө болот. Т. Сыдыкбековдун "Биздин замандын кишилери" аттуу романынан төмөнкүдөй диалогдук речти келтирели:

Көзүн жумса да, көңүлү бөлүнүп, бирдемеден жүрөгү сестенет: Какылдак уктай албай жатып, жаңыдан дылдырап көзү илинип бараткан. Не улуган бороон урабы? Не сапар келген жолоочу капабы? Терезе тык-тык этип:

- Эже? - деген үн чыккан.

Дылдыраган Какылдак чочуп кетип көзүн ачкан.

- Ким, сен?!

- Мен эже! Эшигиңизди ачыңыз!

- Мендин аты жокпу?!

- Мен, - Чегирткемин... /1952, 248-бет/.

Шактама ат атоочтор, бул диалогдо мен, „биз" сүйлөөчү жакты көрсөткөнү менен, тыңдоочу үчүн булардын ~~аныш ким экендигинин~~

~~белгисиздиги, түшүнүксүздүгү~~ конкреттүү ~~персонду~~ (кимди корсоткондугун) ~~кишинин~~ ~~ким экендигин~~ ~~билгизүүдө ат атооч мен'дин да~~ жетишсиз экендигин көрүнүп турат. Ошондуктан акыркы сүйлемдө „мен" (жана „биз") дин маанисин конкреттөө үчүн ат атооч тар менен бирге түшүндүрмө сөз катарында ~~кишинин~~ аты - Чегиртке да колдонулган. ~~Ат атоочтор ватты, алардын белгилерин жалпы маанидө /бул сүйлемдө мен - сүйлеочу жак экендигин гана/ гана көрсөтө тургандыгын, бирок өз алдынча турганда конкреттүү маанини - сүйлеочунун /мен'дин/ конкреттүү ким экендигин билгизе албастыгын, кийинки бул маани байланышкан речь тизмегинде гана аныкталардыгын жогорку келтирген мисал өтө эле ачык көрсөтөт.~~ Ат атоочтун жалпы мааниси жогоркудай өзү катышкан сүйлем аркылуу эле конкреттеле бербестен, ~~өзү катышкан сүйлемдөн~~ андан мурунку сүйлемдөгү сөз боюнча да аныкталат, жана ат атоочтун абстрактуу жалпы маанисин конкреттөөдө көбүнчө ушул жол колдонулат: Быйылкы жылы Кыргызстанда кыш өтө эле женил болду. Кары адамдардын айтууна караганда, мындай кыш Кыргызстанда көптөн бери болбогон деген сүйлемдөгү " мындай" деген ат атооч өз алдынча турганда кандай маанидө колдонулгандыгы белгисиз болор эле. Мунун конкреттүү мааниси алдынкы сүйлемдөгү "өтө эле женил" деген сөз аркылуу ~~мөнөн байланыштуулугу астында~~ аныкталып ~~белгилеп~~ турат. ~~Ушу сыяктуу эле ат атоочтун калган түрлөрү жөнүндө да айтууга болот, бирок иш мында эмес /Бүгүн аттар жакшы жем жешти. Эртең алар сарайга бүгүнкүдөй эрте келишпейт. Башталгыч мектептин окуучулары экскурсияга кетишти. Алар тоодон сөзсүз гүл терип келишет ж.с./.~~

Ат атоочтук жалпы маанинин сүйлөмдө конкреттелишине байланыштуу айта кете турган кызыктуу маселелердин бири - бу конкреттүү маанинин туруксуздугу, ар түрдүүлүгү, демек, конкреттүү маанилер абстрактуу, жалпы маанинин - бүтүн дүн бөлүкчөсү экендиги жана, тескерисинче, жалпы маанинин айрым бөлүкчөлөрдөн - конкреттүү маанилерден турардыгы.

В. И. Ленин коомдук кубулуштарда, жана кала берсе, ар кандай сүйлөмдөн да диалектиканын бардык элементтеринин баштальшын ачууга мүмкүн /жана тийиш~~тигин~~/ экендигин көрсөткөн сыяктуу, ат атоочтун абстрактуу, жалпы мааниси менен конкреттүү маанисинин ортосунда да диалектиканын жалпы элементтеринин бардыгы же болбосо, жок дегенде, ~~экөө~~ бири-бири менен белгилүү өлчөмдө салыштырлуу~~ну бардай~~ ма сыяктуу лугу көрүнөт. Айтылган тезис түшүнүктүү болсун үчүн тилдик фактыларга кайрылалы. Ат атоочтун маани жагынан экинчи бир өзгөчөлүгү болуп сүйлөм же болбосо речь тизмегинде билгизген конкреттүү маанисинин туруксуздугу эсептелет. Маанисинин туруксуздугу боюнча ат атоочтор зат атооч, сын атооч жана сан атоочторго карама каршы коюлат. ~~Ат~~ Ат атоочтор санальыкөрсөтүнгөн ~~бул түрлөрүнүн~~ билгизген мааниси туруктуу, анткени алар өздөрү билгизген заттык, сапаттык жана сандык түшүнүктөрдүн аттары болуп эсептелишет; экинчиден, атоочтордун бул группасынын мааниси контекстисиз эле аныкталат. Ошондуктан булардын маанисин контекст аркылуу ~~ачылышка~~ цунун ~~кез каранды эмес~~ зарылдыгыжок. Ал эми ат атооч болсо затты жана алардын белгилерин атабайт, а көрсөтөт ~~жана~~ дагы, анын конкреттүү мааниси сүйлөмдүн контексти аркылуу гана аныкталат. Бирок ат атоочтун конкреттүү мааниси туруксуз, бир эле ат атооч сүйлөмдөгү атоочтор

менен байланыштуулугуна карата мааниде ар түрдүү чексиз колдонула бериши мүмкүн, бирок бардык учурда жалпы мааниси сакталат, өзгөртүлбөйт.[1] Ким жөнүндө сөз болуп жаткандыгына карата сүйлөөчү конкреттүү заттардын ордуна ат атоочторду колдонот. Мисалы, ~~сүйлөп жаткан киши өзү үчүн "мен" болсо, сөздү тыңдоочу үчүн ошол эле "мен" деген ат атооч аркылуу көрсөтүлгөн зат "сен" болуп айтылат; ал эми өгөрдө "мен" сөзгө катышпаса, башка бирөө үчүн мен "ал" болуп колдонулат. Ушентип, "мен" деген ат атоочтун өзү эле сүйлөнүп жаткан жакка, карата, учурга карата бирде "мен", бирде "сен", бирде "ал" болуп колдонула берет. Ушу сыяктуу эле~~ диалогго катышкандардын ар бири өзүнүн тыңдоочусун "сен", ~~сүйлөөчүсүн~~ өзүн "мен" деген ат атоочтор менен көрсөтөт. Ушентип, бул ат атоочтор сүйлөөчү же болбосо тыңдоочу катарында эсептелинүүчү жалпы эле ар түрдүү конкреттүү адамдарды ~~чексиз~~ билдириш бериши мүмкүн. Сүйлөөчү жак ~~бирде~~ Керим болсо да „мен", Алым болсо да "мен", тыңдоочу Асан болсо да „сен", Үсөн болсо да "сен" болуп конкреттүү заттарды билгизгендеги мааниси өзгөрүп чексиз колдонулганы менен, булардын жалпы мааниси – „мен" дайыма сүйлөөчү жакты, „сен" дайыма тыңдоочу жакты билгизгендиги эч өзгөрбөйт, дайыма сакталат. ~~Ат атоочтордун конкреттүү~~ туруксуз мааниси~~нин туруксуздугу жалпы мааниден келип чыгат.~~[1] ~~Ат атоочтун жалпы мааниси конкреттүү маанилердин баарын өзүнчө кандайдыр бир топтоштурган сыяктуу~~ болуп ~~байкалат~~.

Ср. стр. 16

Ат атоочтун жалпы мааниси менен туруксуз конкреттүү маанисинин ортосундагы диалектикалык сальштырмалуулукту кароодо маселенин башталыш жери катарында В. И. Лениндин

1) Карацыз: А. Н. Гвоздев. Атолган эмгек, 199-200-бет

жалпы менен айрым /нерсе/ жөнүндө төмөнкүдөй деп айткандарын келтиргенибиз ылайык: ... листья дерева зелены; Иван есть человек; Жучка есть собака и т. п. Уже здесь ... есть диалектика: отдельное есть общее. Значит, противоположности отдельное противоположно общему/ тождественны: отдельное не существует иначе как в той связи, которая ведет к общему. Общее существует лишь в отдельном, через отдельное. Всякое отдельное есть /так или иначе/ общее. Всякое общее есть /частица или сторона или сущность/ отдельного. Всякое общее лишь приблизительно охватывает все отдельные предметы. Всякое отдельное не полно входит в общее и т. д. и т. д. Всякое отдельное тысячами переходов связано с другого рода отдельными /вещами, явлениями, процессами/ и т. д. Уже здесь есть элементы, зачатки, понятия необходимости, об"ективной связи природы. Случайные и необходимое, явление и сущность имеются уже здесь, ибо говоря: Иван есть человек, Жучка есть собака, это есть лист дерева и т. д./, мы отбрасываем ряд признаков, как случайные, мы отделяем существенное от являющегося и противополагаем одно другому.

Таким образом в любом предложении можно /и должно/ как в "ячейке" /"клеточке"/, вскрыть зачатки всех элементов диалектики, показав таким образом, что всему познанию человека вообще свойственна диалектика... Диалектика и есть теория познания марксизма".[1]

1. Ленинский сборник, том XII, 324-325-бет.

~~В. И. Лениндин бул айтканы сөз болуп жаткан ат атоочко да диалектиканын элементтөринин бардыгы байкалат.~~ тиешелүү. Ат атоочто да

Ат атоочтун абстрактуу жалпы мааниси тигил же бул мамилеге негизделген ар түрдүү конкреттүү мамилелерден турат. Ар кандай конкреттүү ~~маан~~ мамиле(лердин жыйындысы жалпы маанини түзөт, жалпы мааниде ар бир конкреттүү маанинин үлүшү бар, жана, тескерисинче, ~~түрүксүз~~ (түрүксүз) конкреттүү маани жалпы мааниден келип чыгат. Конкреттүү маани жалпы мааниден обочолонуп өзүнчө жалгыз болбойт /берилбейт/, ~~тескерисинче~~ ар кандай ~~жалпы~~ конкреттүү маани ~~конкреттүү~~ жалпы маанилердин бөлүкчөсү. ~~Ушунтүп, ат атоочтун жалпы мааниси менен конкреттүү мааниси диалектикалык ажырагыс бирдикте~~. сезимдер аркылуу кабыл

Көрүү, угуу ж.б. сезимдер аркылуу кабыл алынган же болбосо кабыл алынып жаткан тилдеги айрым аттар конкреттүү бир гана затты ж.б. билдирбестен, ага окшогон жана ошол ат менен берилген башкаларды да ичине алат, б. а. жалпылайт. Мунун натыйжасында ал сөз да кайталануу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Ат атоочтун жалпы мааниси менен конкреттүү маанисинин диалектүүлүгү эмнеде? Эгерде речтик контексте белгиленүүчү конкреттүү маанисин айрым, бөлөк /отдельное/ деп, затты жана белгилерди жалпы көрсөтүүчү лексикалык маанисин жалпы ~~(жалпы)~~ деп эсептесек, ат атоочтордо да диалектикага мүнөздүү болгон жалпы менен жекенин бирдиктүүлүгү байкалат. Бирок кээ бир сөздөр билдирген жалпы менен жекенин байланышына караганда ат атоочтун жалпы мааниси менен конкреттүү /жеке/ маанисинин байланышы ат атоочтун лексикалык маанисине

Перенесть раздель „значение слова" (чубрик).

(сокрушуз)

/заттын же анын белгилеринин атын атабагандыгына/ байланыштуу башкачараак болот. Мисалы: "Жучка есть собака. Иван есть человек" /Ленин/ деген сүйлөмдөрдөгү сөздөр жеке менен жалпынын байланышын, демек, ушунун өзүндө эле диалектиканын бардыгын көрсөтөт. Жучка - жалгыз ит, айрым түшүнүктү билдирет, бирок ошону менен бирге ал - /жалпы эле/ ит. Иван - айрым, жалгыз индивидум, ошону менен бирге ал - - /жалпы эле/ киши. Мында Жучка, Иван конкреттүү зат катарында жеке /отдельное/ болсо, ит менен киши экендиги жөнүндө жалпы /общее/, анткени булар тиги конкреттүү заттар кире турган топту - жалпы түшүнүктү билдиришет. Ушүнтүп, Жучка жана Иван, бир жагынан, конкреттүү затты көрсөтүшүп жеке, жалгыз /отдельное/ болсо, экинчи жагынан, ушул эле сөздөрдүн өзү жалпы: Жучка өзү кирге турган заттардын-иттердин тобун, Иван - киши ~~экендигин~~ билдирет.

Демек, зат атооч заттын, кубулуштун аттарын билгизгендиктен бир эле заттын - сөздүн өзү, бир жагынан, жеке болсо, экинчи жагынан, ошол эле сөздүн өзү жалпы; зат атоочтордо жеке менен жалпы башкалардын жардамысыз эле бири-бири менен тике байланышкан болот.

Ал эми ат атоочтордо болсо зат атоочтун өзүнөн тике чыгуучу жеке, конкреттүүлүк ат атоочтун өзүнөн тике келип чыкпайт. Анткени ат атоочтордун маанеси жалпы. Булардын конкреттүү маанеси контекстен гана аныкталат. Ошондуктан ат атоочтордо жеке менен жалпы зат атоочтордукундай тике эмес, контексте аныкталуучу конкреттүү маани аркылуу /опосредственно/ байланышат. Мисал үчүн "мен" деген сөздөн ар ат атоочту алалы. Ар бир сүйлөөчү өзүн Асан болсо да,

Усен ж.б. болсо да "мен" дейт. Демек, „мен", Асан да, Усен да, жана башкалар да болушу мүмкүн, башкача айтканда, сүйлөөчү ар бир конкреттүү индивидум - мен; ар кандай „мен"/Асан, Усен ж.б./ - жеке, (ар кандай „мен") сүйлөөчү жак /экендиги/ - - жалпы.

~~Жогорку бул белгирилген мисалдардан жана баяндамадан~~ Бул айтылгандардан чыгуучу экинчи бир ~~керектүү~~ зарыл корутундуну - бул ат атооч~~тун~~ абстракциянын продуктусу экендиги. Грамматиканын жалпы закону боюнча ар кандай ат атооч да айрым, конкреттүү заттардан, белгилерден абстракцияланып алынган. "Грамматиканын айрыкча белгиси мына мында: ... сөздөрдө да, сүйлөмдөрдө да жеке жана конкреттүү нерсени абстракциялай отуруп, грамматика сөздөрдүн өзгөрүштөрүнүн жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн айкалыштарынын негизинде турган жалпы нерсени алат да, андан грамматикалык эрежелерди, грамматикалык закондорду түзөт[1]". "Мен" деген жактама ат атоочтун конкреттүү мааниси сүйлөм тизмегинде Асан да, Абыл да, Эшмат да, Ташмат да болору жогорудa айтылды. Бул саналган энчилүү аттардын ар бири конкреттүү индивидум. Булардын ар бири сүйлөөчү жак катарында колдонулганда "мен" болот. "Мен" болгондо эске жогорку аталган конкреттүү энчилүү аттар эмес, ар кандай жеке индивидумдардан абстракцияланып алынган жалпы маани - - сүйлөөчү жак эске алынат. Мындай жалпы маанинин негизинде сүйлөөчү ар бир киши тилде "мен" деген сөз менен берилет да, андан /жалпы мааниден/ жактама ат атоочтун биринчи жагынын жекелик түрү - „мен" сүйлөөчү жакты билдирет деген грамматикалык эреже келип чыгат. Ушунтүп, ар бир ат

1) И. В. Сталин. Марксизм усана тилилиминин маселелери, Фрунзе, 1950, 26 б.

атоочтун мааниси жалпы жана ал жеке, конкреттүү нерселерден абстракцияланып алынган. Мында абстракциялашуу башка сөз түркүмүнө /зат атоочко/ караганда алда канча ~~күчтүү~~ (терең). Ат атоочтун абстрактуулугу жана жалпылыгы анын маанисинде(ги) өзгөчөлүк(торунон) болуп эсептелет.

~~Башка сөздөр сыяктуу, ат атооч да сөздүк составга кирет. Бирок анын~~ жакшы жана шилтеме ~~сыяктуу эң негизги болумдөрү кээ бир изилдөөчүлөр көрсөткөндөй~~ (атоочтор) грамматика менен эң тыкыз байланыштуу. Ат атоочтун бул түрлөрүн грамматика менен жакындыгын баарыдан мурда абстракцияланып (мүчөлүк милдеттин аткарышы) жагынан грамматикалык категориялар (га жакын.) менен бирдей деңгөөлдө турушат. Ошондуктан грамматика менен лексиканын өз ара байланыштуулугунун конкреттүү кээ бир маселелерин анализдөө үчүн ат атоочту изилдөө да бир топ кызыкчылыкты туудурат.

Түрк жана башка системадагы кээ бир тилдерде грамматикалык айрым категориялар үчүн ат атоочтук формалардын колдонула тургандыгы белгилүү. Мисалы, кыймыл-аракеттин суб"ектиге карата болгон мамилесин билдирүү үчүн жак мүчөнүн жана аныктооч менен аныкталгычтын байланышын билдирүү үчүн таандык мүчөлөрдүн ордуна колдонулат. (Ал мүчөлөрдүн ат атоочтордон келин чыккандыгы болсо жалпыга белгилүү.) Ат атоочтун тиги же бул жөндөмөдө тургандагы кээ бир сенек формалары башка сөз түркүмдөрүнө, мисалы, тактоочко да өтүп кетишкен.

Ат атоочтун грамматикалык ~~категориялардын формасына~~ мындай мүчөгө айланып, каражат катарында колдонулушу жана алардын башка сөз түркүмдөрүнө өтүп кетиши тилдин грамматикалык түзүлүшүнүн

~~1. Караңыз: В.А. Лившиц. Местоимения в афганском языке /пашто/ /Автореферат/, М, 1953, 4-5 бет.~~

~~өнүгүшү~~ өнүгүшү жана сөздүк составдын толуктаршы менен байланыштуу.

Ат атоочтордун башка сөз түркумдөрүнөн айырмаланып көрсөрүлүүчү грамматикалык белгиси ток жана алар баарына бирдей болгон формалдык жалпы бир белги боюнча сөз түркүмү катарында бир группага да бириче албайт. Алар башкалардан негизинен тогоркудай мааниси боюнча айрылат. Бирок өзөнткени менен, ат атоочтордун кээ бирөөлөрү бири-бири менен сыртки түрү жагынан окшош: мен, сен; биз, сиз; бу(л), ошо(л), тиги(л), ушу(л), ал; канча, нече; кайсы? кайда?; кана? ана, мына ж.б. Болгондо, бул алардын структуралык элементтеринин жалпылыгы жана текшеригі менен байланыштуу болуу керек. Ат атоочтордун морфологиялык өзгөчөлүгү катарында жонболгондо алардын ургусунун өзгөрөрүгүн жана жеңдөөчө болот.

(жана жогорудагы структуралык өзгөчөлүктөрүн)

~~22~~ - ~~13~~. 16 -

19 -

Ат атоочтун синтаксистик озгочолуктору.

22

Кыргыз тилиндеги ат атоочтор синтаксистик аткарган кызматы жана мааниси боюнча башка сөз түркүмдөрү менен салыштырмалуу. Бул белгилер боюнча ат атоочторду негизинен төмөнкүчө белүштүрүүгө болот.

1. Зат атооч менен салыштырмалуу ат атоочтор. Бул группага кирген ат атоочтор заттарды же болбосо заттанган түшүнүктөрдү көрсөтөт. Сүйлөмдө зат атооч сыяктуу ээ жана толуктоочтук милдет аткарат да, ким? эмне? деген суроого жооп берет. Мисалы: мен, сен, ал, биз, сиз, ар ким, ар нерсе, өз /өзүм, өзүң, өзү/, ким? эмне? эчким, эч нерсе, кимдир бирөө ж.б. Ат атоочтор бул ~~түрлөрү~~ жогорку белгилери боюнча гана зат атоочторго жакындаганы менен, зат атоочко мүнөздүү болгон башка белгилери боюнча андан кескин айрылат. Зат атооч экинчи бир зат атоочтун ~~мурда~~ мурда келген учурда анын ~~билгизгени~~ мааниси экинчисине кандайдыр бир белги сыяктуу ~~кабыл алынгандыктан~~ сезилгендиктен, ал аныктоочтук милдет аткарат. ~~Ал эми жогорку көрсөтүлгөн ат атоочтор болсо ыкташуу жолу аркылуу эч убакта аныктоочтук милдет аткарбайт.~~ Ал эми ат атоочтун ~~бул түрлөрү болсо~~ нун негизгилери заттын-жактын сүйлөөчүгө карата болгон мамилесине мындай позиция да негизделген маанини билгизгендиктен башка зат үчүн ал белги - аныктооч боло албайт. Ушүнтүп, биринчисинде эки зат атооч лексикалык мааниси боюнча өз ара

бири-бири менен салыштырмалуу болсо, экинчи учурда - ат атооч менен зат атооч өз ара салыштырмалуу эмес. Демек, салыштырмалуу эмес сөздөрдү аныктоочтук айкашууда да өз ара бириктирүүгө мүмкүн эмес.

2. Сын жана сан атооч менен салыштырмалуу ат атоочтор: бүткүл, бардык, ар бир, кээ бир; кайсы бир, кайсы, кандай, бул, тигил, ошол; канча, нече, бир канча, бир нече, бүткүл ж.б. ат атоочтор бул синтаксистик жагынан негизинен сын жана сан атооч сыяктуу аныктоочтук милдет аткарышат жана кайсы? деген суроого жооп беришет. Бирок негизги бул функция боюнча сын атооч менен жакындагены менен сын атооч аткаруучу экинчи катардагы синтаксистик кызмат боюнча андан айрылат. Эгерде сын атооч сын-сыпат бышыктоочтук милдет аткарса, ат атоочтор жогорудагыдай кызматты аткара албайт. Мисалы, жакшы окуучу жакшы окуйт деп кийинки „жакшы" бышыктооч кыйын айтууга мүмкүн. Бирок аныктооч болуучу /ар бир киши/ ат атоочторду сын атооч сыяктуу бышыктооч кыйын колдонууга мүмкүн эмес. Сан атооч менен салыштырмалуу ат атоочтордун алардан айырмасы атоочтун гана эмес, этиштин да белгиси катарында да колдонула алат. Мисалы: Беш киши беш атты. деп айтууга мүмкүн, бирок беш киши беш үйлөйт деп айтууга мүмкүн эмес. Ал эми канча киши, Канча сүйлөйсүң? болуп колдонууга мүмкүн ж.б.

3. Субстантивдик ат атоочтор: баары, меники ж.б. Булардын биринчиси /баары/ өзүнүн маанисин жагынан

сандык идеяны ~~билгизет~~ яга ээ. Ошондуктан ~~нуну~~ оны ат атоочтун жогорку
көрсөтүлгөн экинчи тобуна кошууга болор эле, ~~бирок~~ бирок сандык
~~ушул формада жана сандык идеяга негизделип заттанган~~ идея менен затрык тушунукту жалпылап
~~тушунукту билгизгендиктен гана~~ көрсөткондуктан бул топко кошулуп отурат.
Тарыхый жагынан, болгондо, ~~мындагы~~ атаоочтун "баары" үчүнчү жактын таандык
мүчесү / = ы / жалганган сез болуу керек. Анткени, биринчи-
ден, илик жендемесүндегү аныктооч менен айкашканда өзү
аныкталгыч, = ы болсо өз алдынчалыгын жойгон, ургуга жалган-
ган мүче катарында кабыл алынат: мисалы: элдин баары ж.б. Экинчи-
ден, кээ бир ат атоочторго үчүнчү жактын таандык мүчесү кабат-
талып жалганган сыяктуу /ким + и, кими + си/ буга да таандык
мүче кабатталып жалганат: баары, баарысы. Ал эми "меники"
болсо мааниси жагынан субстантивдеш экендигинде эч шек жок.
~~туугузбайт~~ мисалы: менин китебим > меники ж.б.

22

Эң акырында ат атоочтун чыгышы жөнүндөгү маселелерге токтоло кетүүбүз керек. Европа окумуштуулардын көбү биреелеру /мисалы, Гумбольдт, Фик ж.б./ чындыктын жана таануунун башталган жери "Мен" деп эсептөөчү идеалисттик философиянын жоболоруна таянышып, ат атооч башкаларга (сөз түркүмдөрүнө) караганда эң биринчи чыккан, калган атоочтор ушул ат атоочтордон келип чыккан деген натуура корутундуга келишкен.

Ат атоочтун чыгышы жөнүндөгү маселе Н.Я. Марддын эмгектеринде да каралган. ~~Бирок~~ анын концепциясына ~~байланыштуу~~ ат атоочтун лексико-грамматикалык маселелери четке кагылып, ага тийиштүү даражада көңүл бурулган эмес. Ат атоочтун чыгышы жөнүндө ал мындай деп жазган: "Местоимение возникает с представлением о собственности, /это собственнические имена ~~раньше~~, чем имена, выражающие лица"/1, "собственность ведет свое начало от дородового состояния производственно-социальной группировки человеческих коллективов, но тогда собственность, это - собственность абсолютно тотемическая без какого-либо представления даже той или иной групповой природе собственности ... И тогда не было местоимений....

Собственность меняет свое содержание, становясь достоянием той или иной группы общего коллектива, и еще более меняет свое содержание, когда оно обращается в частную или индивидуальную собственность, но на всех стадиях собственность продолжает сохранять свое название: вначале тотем , труд - магический собственник, потом соответственно нарастают местоимения, начиная с 3-го лица возвратного или личного общего и проходя в первые два лица, сначала классово-коллективные, затем индивидуальные, личные, или частные, однако местоименные формы возникают не вслед за собственностью а только, вызываемые и жизни другими потребностями производств

1. Н. Я. Марр. Избранные работы, II том, 1936, 102 бет.

и производственных отношений[1]". "Местоимение вмещает имя, но имени, как недостроенного понятия, не было. Оно заместило недостроенный образ, тотем. Это - местоблюститель тотема, вместотем[2]". Четко прослеживается в яфетических языках история частей речи. ... в них ясно выступает первичность местоимений, которые определяются как смена тотема ...причем сам тотем послужил своим заместителем /"местоимением"/.

Ат атоочтун чыгышы жогоркудай деп эсептеп Н.Я. Марр тилди коомдук кубулуш катарында түшүнбөстөн, топтуу деп карагандыгынан, демек, тилге чыныгы материалисттерче мамиле кыла албагандыгынан келип чыкты.

Индоевропа, түрк, угро-фин жана семит тилдеринин топтору "яфет тилдеринин өнүгүшүнүн кийинки баскычы"[3], б. а. яфет тилдери башкалар үчүн тилдик негиз катарында эсептелинген жана Марр анын /яфет тилдеринин/ негизинде ат атоочтун чыгышы жана өнүгүшү жөнүндө жалпы теорияны түзүүгө аракеттенген. Н. Я. Маррдын ат атоочтун чыгышы боюнча жиберген негизги катасы, биринчиден, ат атоочтун өнүгүшүн менчик /собственность/ менен байланыштуу карагандыгында жана, экинчиден, ат атоочту зат атоочтон мурун келип чыккан дегендигинде турат. Н. Я. Маррдын кийинки бул корутундусу батыш окумуштууларынын жогорку айтылган пикири менен үндөшүп турган сыяктанат. Ат атоочту "менчик атоочтор" деп атап, анын чыгышын менчиктин болгондо да

1. Н. Я. Марр. Избранные работы, III том, 1934, 197-198-бет.
2. Н. Я. Марр. Избранные работы, III том, 99-бет.
1. Н. Я. Марр. Избранные работы, I том, Л., 1933, 296-бет.
2. Караңыз: Против булгаризации и извращения марксизма в языкознании, сборник статей, М., 1951, 81-бет.
3. Н. Я. Марр. Избранные работы, том У, 86-бет.

"тотемдик!" өнүгүшү жонундогу пикир ~~- социально-экономикалык фактолор менен байланыштыруу~~ илимий жагынан негизсиз. Затты же болбосо анын белгилерин көрсөтүүчү ат атоочтор менен менчиктин эмне байланышы болсун?! ~~Жеенүн кайнаса каны кошулбай тургандыгын өздөрүнүн мааниси жана коомдук салмагы эле көрсөтүп турбайбы.~~

Н. Я. Маррдын ат атоочтун эң биринчилиги яфет тилдеринен ~~ен~~ ачык көрүнөт деп, чыгышы жагынан ~~а~~ат атоочту зат атоочтон мурун койгону да туура эмес. ~~Анткени тигил же бул сөз түркүмдөрүнө кирген сөздөрдүн мурун же кийин чыгышы илимий жагынан натуура жана~~ Жомоктогу фантазия сыяктуу болгон тотемдин ордуна колдонулушу жагынан каралбастан, байланыш-катнаш куралынын материалы сыяктуу тилдеги алган орду, салмагы боюнча аныкталууга тийиш. Ат атоочту зат атоочтон мурун чыкан регендин на тууралыгы ~~чыгаруугa негиздин өч жоктугу~~ мындан башка дагы төмөнкүдөй фактылар менен ырастальшы мүмкүн:

1/ Зат атооч заттын, кубулуштардын атын билгизсе, ат атооч зат атоочтордун ордуна колдонулат, аларды көрсөтөт. Ат атоочтордун конкреттүү мааниси - эмнени көрсөткөндүгү сүйлөмдүн контекстинен аныкталат. Демек, ат атооч өзү контекстиге, анын ичинде зат атоочко көз каранды;

2/ ат атоочтун алгачкы эместиги жаш баланын тилинин чыгышынан байкалат. Жаш баланын речинин өнүгүшү адегенде өзүнө жакын турган апа, ата сыяктуу конкреттүү заттарды атоодон башталат; грамматикалык жагынан ырааттуу болбосо да, кийин ага жеңил желпи этиштерди кошуп сүйлөй баштайт. Мындан ~~бир канчадан~~ кийин гана анын речине ат атооч кошулат. Жаш баланын речинин мындай болуп өнүгүшү да түшүнүктүү,

анткени анын ойлоосу акырындап жалпы закон боюнча жөнекейдөн татаалга, конкреттүүдөн абстрактуу нерселерди түшүнүүгө жетишет. Ат атоочтун маанисинин жалпылыгы жана абстрактуулугу жаш баланын речинин өнүгүшүн ат атоочтон баштоого жол бербейт. ~~Ошондуктан ат атооч (сөз түркүмүкатарында) зат атоочтон мурун эмес, тескерисинче, зат атооч ат атоочтон мурун чыккан болуу керек.~~

Түрк тилдериндеги ат атоочтордун чыгышы жөнүндөгү маселе илимий жагынан тийиштүү даражада иштеле элек. Советтик тюркологиялык адабияттарда ат атоочтун кээ бир түрлөрү, мисалы, өздүк ат атооч ~~/ жак - аныктагыч личное определительное/~~ чыгышы жагынан нерселик /предметное значение/ маанидеги сөз менен байланыша тургандыгы белгилүү жана аны кээ бир тилдердин материалы боюнча далилденген деп эсептөөгө болот.[1] Кээ бирөөлөрү тарыхый жагынан тигил же бул сөз менен болжолдоолор аркылуу гана байланыштырылышы мүмкүн, бирок алар илимде аныктала элек. Үчүнчү бирөөлөрү морфологиялык жагынан уңгу жана мүчөгө ажыратылганы менен, уңгулук бөлүгүнүн мааниси ачык эмес. Кыскасын айтканда, ат атоочтордун көбүнүн этимологиясы белгисиз. Бул айтылгандар менен бирге түрк тилдериндеги ат атоочтун кээ бирөөлөрү монгол жана тунгус тилдеринен да учурай тургандыгын, демек, алар түрк жана монгол-тунгус тилдери үчүн да жалпы экендигин белгилеп кетүүбүз керек. Ат атоочтун баарын эле тарыхый жагынан нерселик маанидеги конкреттүү сөздөрдөн чыккан деп эсептөөгө болбойт; алардын кээ бирөөлөрү атайын ат атоочтук мааниси менен лексикалык

1. дать примерную перечь лит-ры по этому вопросу

составдан бөлүнүп чыккан да сөздөр болушу мүмкүн. Демек, кээ бир атоочтордун маанилүү бүтүн сөздөр менен байланышы алардын чыгышы үчүн ~~жалгыз~~ бир гана жол болуу ~~албайт~~ мүмкүн эмес.) 1) Ат атоочтордун чыгышы жөнүндөгү маселе бул бөлүмдүн милдетине кирбегендиктен бул жерде алар жалпы гана айтылды. Табылган материалга жараша кээ бир өлөрүнө төмөндө, өз ордунда, конкреттүү токтолобуз.

1.

2. Ат атоочтун башка сөз топторуна өтүп кетиши

Ат атооч ~~башкы сөз~~ ~~келгенду менен~~ ~~өзүнөн~~ тарыхый өсүш процессинде өзүнүн лексикалык маанисин менен бирге башка ~~да~~ ~~сөздөрдүн~~ ~~өзүнө~~ ~~ылайыктуу~~ ~~үчүн~~ ~~колдонулган.~~ ~~Ат атоочтун~~ ~~жалпы~~ ~~жардамчы~~ ~~сөзүнө~~ ~~да~~ ~~көңүлүшү~~ ~~өзүнө~~ ~~эле~~ ~~тушунуктөрдү~~ ~~берүү~~ ~~зарылдыгы~~ ~~менен~~ ~~байланыштуу.~~ ~~Ат атоочтун~~ башка сөз топторуна өтүп кетүүсү ~~көптөгөн~~ ~~тушуу~~ ~~учурлар~~ ~~же~~ ~~болбосо~~ ~~алгачкы~~ ~~формасы~~ ~~боюнча~~ ~~ат атооч~~ ~~менен~~ ~~байланышпаса,~~ ~~жыйынтыгы~~ ~~жалпы~~ ~~маанисы~~ ~~боюнча~~ ~~ага~~ ~~менен~~ ~~салыштырбайт.~~ ~~Демек,~~ ~~ат атоочтун~~ ~~башка~~ ~~сөз~~ ~~топторуна~~ ~~өтүп~~ ~~кеткен~~ ~~топторунда~~ ~~форма~~ ~~менен~~ ~~маанинин~~ ~~бири-бирине~~ ~~ылайыктыгы~~ ~~деп~~ ~~көрсөтө~~ ~~туура~~ ~~келет.~~ ~~Аныкты~~ ~~алар~~ ~~баштапкы~~ ~~учурдагы~~ ~~лексикалык~~ ~~маанидеги~~ ~~бир~~ ~~топ~~ ~~обочолонгон.~~ Ат атоочтун башка сөз топторуна өтүп кетиши аффиксалдуу, сөздөрдүн синтаксистик өз ара айкашуулары жана лексикалык баштапкы толук маанинин жоголушу сыяктуу факторлор менен шарттанган.

Тилдин сөздүк составы мүчөлөнүү же болбосо айкашуу жолу менен жаңы сөздөрдүн жасалышы аркылуу гана байыбастан, сөздөрдүн жаңы мааниде колдонулушу, маанинин дифференцияланышы аркылуу да толуктальп турат. Негизги сөздүк фондунун башка единицалары сыяктуу, жаңы сөздөрдүн жасалышында, ат атоочтор да белгилүү ролду ойногон. Мунун кээ бир формалары тактоочтордун жасалышы үчүн база катарында ~~кызмат кылса,~~ кээ бирөөлөрү ~~сандоочтор~~ жана байламта сыяктуу жардамчы сөздөргө айланган. Бирок ат атоочтун

үңгу өзүнүн туунду формалары үчүн лексико-семантикалык жагынан негиз /жылт, жылтылда, жылтылдак ж.б./ боло албастан, грамматикалык /морфологиялык/ жагынан гана негиз боло алган. Анткени туунду формаларынын мааниси үңгусу билгизген мааниден бир топ алыстаган. Кээ бирөөлөрүн мааниси жагынан үңгусу менен жакындатууга эч болбойт.

Ат атоочтун башка сөз түркүмдөрүнө өтүп кеткендеринин ар бирин өзүнчө карайлы.

1. Ат атоочтук тактооч.[1] Тактоочтордун ат атоочтордон кобунча база болуш жагынан бул, ал, ошол, ушул, шилтеме, ат атоочтор дарыгна орунда турат. Бул ат атоочтор сөз жасоочу, жана сөз өзгөртүүчү айрым мүчөлөрдүн сенек формасы боюнча жана сөздөрдүн өз ара айкалуусу аркылуу жасалган. ар түрдүү ыктарын билдирө түрган тактоочторгө өтүп кетишкен.

Башка түрк тилдериндегидей, кыргыз тилинде да орун тактоочтор негизинен шилтеме ат атоочтордон жасалган.

Орун тактоочтор ат атоочтордун башка түрлөрүнөн жасалбай шилтеме гана ат атоочтордон жасала тургандыгы да түшүнүктүү. Анткени мейкиндик жана мезгилдик маани шилтеме ат атоочтордун үңгусунун лексикалык маанисинин өзүндө эле башта болгондуктан жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүндө алардын орунду билдирип, кальшы толук ыктымал.

Бул ат атоочтордун тактоочтук кээ бир формалары (мында дан башкасы) сүйлемдүн контекстине карата орун дуу жана мезгилди да билдирет. Мисалы: Силер женей бергиле. Мен мында эки-үч күн болуп, анан артыңардан барам /орун бышыктооч/. Сен ошондо барып тура тур /орун бышыктооч/. Ошондо менин кичинекей бала чагым эле /мезгил бышыктооч/.

шыктооч/. Барып келдим, анда да жок /орун бышыктооч/. Анда
Ташын жок болчу ж.б. (мезгил бышыктооч).

1) Бул жонундо А. Искаковдун „Наречие ~~в киргизском~~ в современном казахском языке (Алма-Ата, 1950), С. Давлетовдун „Наречие в киргизском языке" (Автореферат, Фрунзе, 195..) деген эмгечин да карацыз.

?

2) В. В. Радлов озунун „Созду гундо" ошанда (кырг. ошондо) деген созду ош + анда ~~деп~~ деген составдык болуктарга болуп берген, вып. IV, 1150 – столбик.

одинак. М. К?!

бүдөмүктөнүп, буга караганда мейкиндиги басымдуулук /даана-раак/ кылган сыяктанат. Салыштыр: бу - мында, ушу - ушунда. Тескерисинче, анда, ошондо деген тактоочтордо орунга караганда мезгилдик мааниси басымдуулук кылат. Салыштыр: ал - анда, ошо - ошондо: Сен анда келген эмессин. Ошондо мен бала элем. ж.б. Качантан эле бирге турабыз ж.б.

Шилтеме ат атоочтордон жасалган орун тактоочтордун кээ бир формалары „ары" жана „бери" деген жандоочтор менен айкашканда өздөрү тиешелүү болгон этиштердин маанисине карата мезгилди да билдирип калышы мүмкүн. Мисалы: ошондон бери келген жок, мындан ары андай ишти иштебейм. Андан бери кабар жок ж.б.

Кээ бир түрк тилдеринде ат атоочтук орун тактоочтордун жандоочтор менен айкашпай эле к. ээ бир жендемелердин сенек формасы аркылуу мезгилдик маанини билдирип калган учурлары кездешет. Мисалы, турцияча „орадан" /первоначально "оттуда"/ означает затем, потом: орадан калкып панесине кепир - потом он снимается им с места идет к себе домой. Орадан ону тантыуорум - с тех пор я /его/ знаю.[1] Орун тактоочтордун мүчөсүз туруп мындай мезгил тактоочтук маанида да колдонулушу кыргыз тилинде кош сөз аркылуу жасалган турунон кезигет. Анда-санда бактар турат. Анда-санда келе коёт. Анда-мында мал жайылгансыйт. Андан-мындан алабыз. Анда-мында барабыз. Бирок тактоочтордун жөнөкөй формаларынан мындай маанида колдонулушун кезиктире алганыбыз жок.

Горуда кылгандар ошондо, анда менен бирге

1. Н. К. Дмитриев. Наречия места в турецком языке. Сб. Памяти академика Льва Владимировича, Щербы, Ленинград, 1951, 162-163 бет.

30

~~306~~

~~4~~

~~Мезгилдик жана лейкандик маанинан мындай ко бөрдөлгөн „ал" деген ат атоочтун жөнөкөй сөнөк жөндөмөлүк ешек формасынан да кийин (андан ...)~~

~~Көркөм адабияттарынан кезиктире алганыбыз жок. Бирок~~

Проф. К.К. Юдахиндин сөздүгүндө[1] „ал" деген ат атоочтун чыгыш жөндөмөсүндөгү формасынын ат атоочтук, орун тактоочтук мааниси /оттуда/ менен катар үчүнчү мааниси „затем, после того" деп мезгилдик ~~планда~~ мааниде да берилген. Бирок, тилекке каршы, фразеологиялык мисалдар берилбеген. Натыйжада андан деген сөз өзүнчө туруп эле мезгилдик мааниде колдонула тургандыгын же болбосо мындай маани „кийин, сон, ары" деген ~~сончулдар~~ жандоочтор менен айкашканда бериле тургандыгы эске алынгандыгын билүү кыйын.

~~4К.~~ 1. К.К. Юдахин. Киргизско-русский словарь, 36-бет

~~Ташым жок болчу, ал кийин келди /мезгил бышыктооч/ ж.б.~~

Шилтеме ат атоочтордун орун тактоочтук маанидe ~~колдонул-гандарынын ичине~~ мына, ана, тигине деген ~~формалары айрыкча орунда турат.~~ создор колдонулат. Бул сөздөр ~~түпкү уңгусу боюнча~~ „бул, ал, тиги" деген ат атоочтор ~~менен байланыштуу.~~ дон келип чыккан. Бирок берилүүчү, суроосунун формасына /кана?[1]/ ылайык „мына, ана, тигине" болуп колдонулат. Башкача айтканда, орун тактоочтордун башка түрлөрү /кайда?-жатыш жөндөмө; мында - жатыш жөндөмө ж. б./ сыяктуу берилген суроосунун формасы менен биримдикти түзөт, форма жагынан аны ээрчийт. „Кана?, мына, ана, тигине" деген сөздөрдүн уңгусу белгилүү болгону менен, булардын кандай формада тургандыгы же болбосо кандай мүчө экендиги азырынча ~~бл~~ белгисиз. Бирок кээ бир фактыларга караганда ~~буларга берилүүчү~~ „кана?" менен „кайда?" генетикалык жагынан байланыштуу ~~болушу~~ болууга керек. Мындай болжолдоого түрк тилдеринде жана түрк менен монгол тилдеринин ортосундагы "н" менен "й" тыбыштарынын алмашылып колдонула тургандыгы ~~алып келет.~~ мүмкүндүк берет.[2] (Бул жонунда „Сурама ат атоочтор" деген болумду караңыз). ~~Мисалы, байыркы түрк тилдеринде кайда /где?/, канда /где?/, кантан /откуда/ - кайдан?: йарыклыг кантан ... келип... - жарактуу /кишилер кайдан келип. Йагысы кон тег эрмис - жоосу койдой эле /б.а. кеп эле - С. К./ . Монголчо[3] хонь /хонин/-кой; байыркы түркчө кой, конин, койун-кой.~~

1. Бурят-монголчо да хаана /где?/. Караңыз: Г. Д. Санжеев, Грамматика бурят-монгольского языка, М.-Л., 1941, 49-бет.

2) ~~2. С. Е. Малов. Памятники дневнетюркской письменности.~~

~~3. Монгольско-русский словарь, М. 1907, 037-бет.~~

Бул экинчи пикирдин пайдастма структуралык окшоштуктан башка тамонкудой далилди да келтирууга болот. Мен жана сен маанисе боюнча суйлоочу ~~...~~ менен тыңдоочуну, озунун жаратыяшы боюнча жалгыз конкретту персонду, билдирет. Бишондуктан би, си дегендерге ~~...~~ мучонун кошулушу арктуу бир эле убакыттын ичинде булар бир конча, бир оңчой мен жана сен болушу мункун эмес. Бирок суйлоочу жана тыңдоочунун озу кирген коллективдик болушу мункун. Мындай коллективдик тушунук байтыкы убакта кайталануучу мункун болбогон мен жана сен' дин кобойушу аркылуу эмес, мен жана сен дин кошулушу аркылуу берилген болушу мункун.

Эгерде иш, чындычында эле, тарыхый жагынан ушундай болгон болсо, эмне учун анда байтыкы кездеги „си" сыяктуу эле жеке персонду билдируучу жана кайталанбоочу сен деген ат арбочко азыр =лар айкашат? (казахча, кара калпакча сендер, кыг. силер) деген сурго келип чыгышы мункун. Бул сурого жоон берүүдон мурда ар бир нерсе озунун убачындагы тарыхый дооргo байланыштылыгын каралууга керек экендигин айтууга тийишпиз.

Табыш жандалосунун фармась байтыкы тук тилдеринде эки түрдүу колдонулган. Табыш жандалосунун

Кана? жана кайда? деген суроолор ~~де? деген маанид~~ орунга карата берилгени менен, буларга жооп болуп түшкөн сөздөрдүн орунду көрсөткөндүгү боюнча айырмасы бар. Мына, ана, тигине деген сөздөрдө орун менен бирге затты көрсөтүүнүн оттенкасы да бар. Ал эми мында, анда дегендерде болсо орунду билдирүү гана мааниси ~~бар да~~ болуп, затты көрсөткөндүктүн мааниси жок. Экинчи бир айырма мында, анда деген тактоочтор этиш менен айкашса, мына, ана деген сөздөр кыргыз тилинде этиш менен да, зат атооч менен да эч убакта айкашпайт. Булар „кана?" деген суроого өз алдынча жооп болуп гана колдонулат. Ошондуктан жогоркудай өзгөчөлүктөрүнө карап аларды ат атооч менен тактоочтун ортосундагы өтмө категория деп ~~кароого~~ болжолдоого туура келет. Мына алып келип калышты. Мына кызык ж.б. Өзүмдүкту дегенде өгүз кара күчүм бар, кишиники дегенде анда-мында ишим бар /К.К. Юдахинден/.

Ана, мына деген сөздөр сөз өзгөртүүчү мүчөлөр /таандык мүчөдөн башкасы/ менен өзгөрбөйт: Бирок аларга - ла жана - кей мүчөлөрүнүн жалганышы мүмкүн. Мисалы: канакей?, мынакей. Мынала - говорить, мынамына /К.К. Юдахинден/.

~~Жогоркудай сенек формалардан~~ ~~жана өзара айкашуудан~~ ~~башка ат атоочтордон тактоочтор мүчөлөнүү аркылуу да жасалат.~~

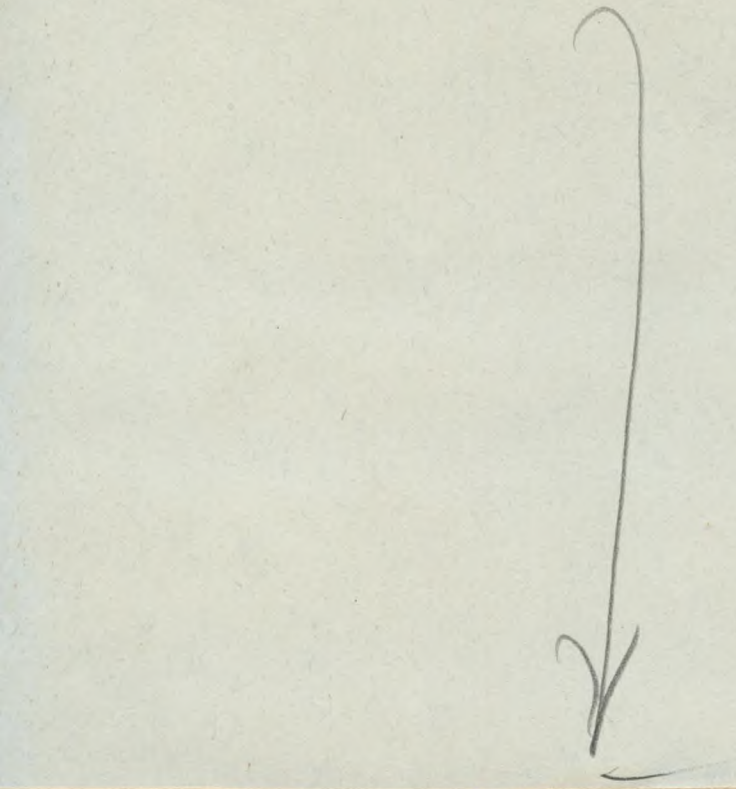

~~Шилтеме~~ чкдо тур ат атоочтор ~~тактоочко~~ мейкиндик жөндөмелөрдүн сенек формасы аркылуу гана эмес, кээ бир зат атоочтордун алдында аныктоочтук ~~орунда туруп~~ миндеоти аткарып, ~~[illegible]~~ анг менен кашуу ~~жолу~~ аркылуу, ~~да өтүп кетишкен. Мисалы~~ өгүнү / < /күндөрдүн/ о күнү/, бүгүн / < бу күн/, быйыл / < бу жыл/, ал түндө, ~~ж.б.~~ ~~быйыл (< бу жыл)~~ ж.б.

36

~~Тактоочтордун составы шилтеме атоочтор менен гана эмес, сурама ат атоочтор аркылуу да толукталган. „Качан" жана „кай" деген сурама ат атоочтор ~~катыш менен чыгыш жөндөмөнүн сенек формасы же бөлбөсө~~ редубликация ~~жолу~~ боюнча да тактоочко өтүп кетишкен. Мисалы: ~~Качантан эле таанышмын. Качантан бери эле бирге турабыз~~. Кайкайда бардым. Капкачан эле келген ~~ж.б.~~; /Мурунтан, көптөн бери, бая эле, өтө алыс деген мааниде/;

~~1. К.К. Юдахин. Киргизско-русский словарь, 1., 1940, 36-бет.~~

Качан?, кандай? деген сурама ат атооч „бол-, эт-" деген жардамчы этиштер менен айкашуу аркылуу да тактооч жасашат. Мисалы: Качан да болсо шаарда жургенүнду көрөм /"ар дайым" деген мааниде/. Кандай да болсо табасың. Кантип иштейбиз. Канткенде да билүүбүз керек /кандай болсо да деген мааниде/.

Качан?, кандай деген сурама ат атооч бол-, эт- деген жардамчы этиштер менен айкашуу аркылуу да тактооччу жасашат. Мисалы: Качан да болсо шаарда жургенүнду көрөм /"ар дайым" деген мааниде/. Кандай да болсо табасың. Кантип иштейбиз. Канткенде да билүүбүз керек /кандай болсо да деген мааниде/. Кантсе да тана эмеспи ж.б. Кыргыз тилиндеги „кантип, канткенде, кантсе да" деген сөздөр казак тилинде кайткенде, кайтсе да, кайтип болуп "и" менен колдонулат. Демек, жогорто айтылган тыбыш өзгөчөлүүнүн эске алганда кыргыз тилиндеги „канткенде" деген сыяктуу сөздөрдүн башкы бөлүмү да „кай" деген ат атооч менен байланыштуу болгон болуу керек жана „канткенде да, кантсе да, кантип" сыяктуулардын ат атоочтон жасалган тактоочтор бөлүмүнө киргизилген себеби да ушунда.

Качан? кайда? кайдан? канча? нече? деген ат атоочтор ал да, ар (фарсыча har) деген сөздөр менен айкашып да тактоочко өтүп кетишкен. Бул сөздөр менен айкашканда ат атоочтордун баштапкы маанизи өзгөрөт да мейкиндик, мезгилдик жана сандык мааниге ээ болушат. Мисалы: Алда качан жоголгон /мурун эле деген мааниде/. Алда кайдан көрүнөт /алыстан деген мааниде/. Алда кайда келди /алыс

деген мааниде/. Алда канча// алда нече айтылган /бир канча жолу деген мааниде/ . Ар качан жолугам /дайыма деген мааниде/. Ар кайдан алып келинди /ар жерден деген мааниде/. ~~Кэз бир түркүн эр жигит жетишпей жүрот ар кайда /Токтогулдан/.~~ Эли ар кайда экен / тигинде - мында деген мааниде/ ж.б.

Шилтеме ат атоочтор~~дун каралып жаткан түрлөр~~ „эт" деген жардамчы этиштин (чакчыл ~~эпитактолук~~) ~~чакчыл~~ (= ып формасы менен айкашканда, алардан антип /< ал/ , минтип /< бул/, ошентип /< ошо/ деген (да) тактоочтор жасалат. Мындагы „эт" деген жардамчы этишти ат атоочтор менен тикеден тике айкашкан экен деп ойлоого жарабайт. ~~„Эт" деген жардамчы этиштин грамматикалы~~ ~~лаениси жагынан өтмөлүгүн жана~~ Проф. К.К. Юдахиндин анет деген сөздү аны + эт[1] деп компоненттик составдарга ажыратуусуна караганда, антип, минтип, ошентип деген сөздөр тарыхый жагынан табыш жөндөмөсү ~~менен~~ (кдо түрүн) „эт" деген этиштин ~~эпитактолук~~ ~~чакчылдык~~ (= ып формасынын айкашуусунан турган болуу керек: ан/ы/ + /э/т + ип > антип, мун/у/ +/э /т + ип > минтип, ошон/у/ + /э/т + ип > ошентип. Мындай формалдык жагынан

1. К.К. Юдахин. Киргизско-русский словарь, М., 1940, 36-бет

33

л, бул, ошо деген ятоочтордун

болгон өзгөрүү, ~~өзүнүн иретинде~~ (ошонумен бирге), семантикалык өзгөрүүгө да таасирин тийгизбей койгон эмес. Натыйжада табыш жөндөмөсүндөгү ат атоочтор баштапкы об"ектилик-ат атоочтук маанисин жоготуп, "эт" менен биротоло ~~иштелий~~ ширешип, кыймыл-аракеттин ар түрдүү ~~мотивин~~ ыгын билдирүүчү тактоочторго айланып кетишкен.

Ат атоочтун жогорку түрлөрүнүн ~~кээ бирөөлөрү~~ башка, алардын өз ара ~~кештешүү~~ же болбосо башка сөздөр менен айкашуу аркылуу да тактоочко өтүп кетишкен, ишине ~~Мисалы: анда-мында, анда-санда, андан-мындан, андай-мындай~~ өзүнөн өзү, өз бетинен, өз алдынча, өз ара ~~ж.б.~~ дегендерди да кошууга болот.

Жогоруда келтирилген ~~бул~~ мисалдардан ат атоочтун башка түрлөрүнө караганда сенек формада жана создордун өз ара айкашуу аркылуу тактоочко өтүшү ~~жагынан~~ шилтеме ~~менен~~ жана сурама ат атоочтор ~~жөндөмдүү~~ мүнөздүү экендигин ~~көрүүгө~~ кобунчө байкоого болот. ~~Алардын жөндөмдүү экендигин көрүүгө болот.~~ Алардын мындай жөндөмдүүлүгү кокусунан пайда болгон ~~иш эмес~~ эмес. Болгондо, бул алардын лексикалык маанисинде мейкиндик мезгилдик жана ~~жантык жошумча~~ маанилердин оттеноктору бардыгынан ~~болуп~~ ~~кол~~ байланыштуу аналитикалык жана синтетикалык жол аркылуу этиш менен айкашкан учурда тактоочко мүнөздүү болгон кыймыл-аракеттин белгисин билдирип калышына байланыштуу болуу керек.

38

Ат атоочтордун тактоочко өтүшүндөгү экинчи бир онумдуу жол болуп мучолонуу (аффиксация) эсептелет. Ат атоочтордон тактоочтор томонкудой мучолордун жардамы аркылуу жасалат.

~~30~~

1) = ча мүчөсүнүн жардамы аркылуу ✗ шилтеме ат атоочтордон сан—өлчөмдүк маанидеги тактоочтор жасалат. = ча мүчөсү жактама ат атоочтордун жекелик түрлөрүнө да тике жалганышы мүмкүн. Мисалы: кантип мынча жаздың?/ ~~Ф.~~ (салыштыр мынчаны кантип жалгыз өзүң тердин?/?; Эмне мынча ыйлайсың? Бир күндө ушунча басылдыбы? Канча иштесең, ошончо[1] аласың. Тээ канча болсо, жүк ошончо. Эмне анча кечиктиң? ~~Аның бою менче бар.~~ Ушу сенче болбой калсам... ж. б.

~~= чө. мүчөсүнүн жардамы аркылуу ат атоочтон тактоочко өткөн сөздөрдүн~~ (Бул келтирилген мисалдардын) ичинен "мынча" экинчи негиз катарында иреттик сан атоочтун мүчөсүн /=ынчы/ кабыл ала алат: ~~Мисалы,~~ мынчанчы. Калгандарына /ушунча, анча/ = ынчы мүчөсү теориялык жагынан жалгануугa мүмкүн болгону менен, (тажрыйбада) ~~практикада~~ колдонулбайт. =ынчы мүчөсү эсептик маанидеги „орто" деген /~~Ф.~~ (ортон <ортоң/ (салыштыр!) Зат атоочко да жалганат: ортончу уулум ж.б. Демек, = ынчы ~~мүчөсү эсептик сан атоочторго гана эмес,~~ (бул факт) сейрек түрдө бул маанидеги башка сөз түркүмдөрүнө да жалганышы мүмкүн экенин (далилдейт).

Бул группа(га) кирген шилтеме ат атоочтордун ичинен "ал" менен =чы мүчөсүнүн ~~кошулгандагы~~ (айкалышында, колдонулганда) сенек формасы сан—өлчөмдүк (ал сөз) маани менен бирге, башка да маниде колдонула тургандыгы байкалат. Мисалы: кечекиге караганда бүгүн саламаттыгым анча эмес /жакшы, түзүк эмес деген маниде/ ж.б.

~~1. Шилтеме ат атоочторго =ча, =дай мүчөлөрү жалганганда, "н" тыбышынын пайда болушу жөнүндө ат атоочтун жөндөлүшү деген бөлүмдү караңыз.~~

1) В. В. Радловдун „Сөздүгүндө" ~~ошонча ошондой~~ бушанча (көрс. ошончо) < бу + анча деп белгиген, вып. IV, 1150-столбик. Буга карап ушунча < уш + анча, мынча < бу + анча деген сөздөрдүн болушу ортоң (ту ~~дан~~ ~~та~~ деп ~~бөлгөн~~) мүмкүн.

= ча мүчөсү дайыма эле, жогоркудай, ~~сөз жасоочу мүчөдөн кийин же болбосо~~ уңгуга тике жана сөздүн негизине гана жалганбайт, кээде ат атоочко же аны менен айкашкан сөздөрдөгү сөз өзгөртүүчү /таандык, жөндөмө/ мүчөлөрдөн кийин да келиши мүмкүн. Мисалы: менимче /< мен - /н/ын + ча/. Мунун мындай составдык элементтерден турардыгын тектеш башка тилдердин материалдары менен салыштырып билүү кыйын эмес. Салыштыр: казакча[1] менинше, биздинше, сиздинше ж.б. Кыргыз тилинде ат атоочтун илик жөндөмөдөгү формасына жалганышы жагынан = ча мүчөсү казак тилине караганда анчалык өнүмдүү эмес экендигин келтирилген мисалдардын өзү эле көрсөтүп турат. Кыргыз тилинде = ча мүчөсү ат атоочтун биринчи жагынын жекелик түрүнөн /мен/ башка жактама ат атоочторго жалганбайт. Илик жөндөмөнүн аягындагы "н" тыбышынын кыргыз тилинде "м"'ге өтүп кетиши, болгондо, ат атоочтук уңгунун башкы тыбышы - "м" менен байланыштуу болуу керек.

= ча мүчөсү аныктама ат атоочтун кээ бир түрлөрүндө да /өз/ сөз өзгөртүүчү мүчөдөн кийин жалганып, тактоочту жасайт. Мисалы: өзүнчө /< өз + ын + ча/, өз алдынча /< өз алд + ын + ча/ ж.б. Үчүнчү жактын таандык мүчөсү жалганган зат атоочтор жөнделгөндө жөндөмө мүчөдөн мурун кээ бир тилдерде "н" тыбышы пайда болгон сыяктуу 3-жактын таандык мүчөсү жалганган ат атоочко = ча мүчөсү жалганганда ~~мында~~ да "н" тыбышы пайда болот. Зат атооч жөнделгөндө,

---

1. Казыркы казак тили, Алма-Ата, 1954, 496-бет.

кайсы тилдерде "н" тыбыш пайда боло турган болсо, мында да ошол тилдерде "н" тыбыш пайда болот жана тескерисинче. Башкача айтканда, "н" тыбышынын пайда болуу, болбосу жана анын таралыш жагынан 3-жактын таандык мүчөсү жалганган зат атоочтордун жөндөлүшү менен ушул формадагы ат атооч өзгө =ча мүчөсүнүн жалганган учурундагы закон ченемдүүлүк бирдей. Салыштыр: кырг. бала-сы-н-да, өз-ү-н-чө; өзбекче бала-сы-да, өз-и-че ж.б. 1) /Кайсы сөздөр жөндөлгөндө "н" тыбышынын пайда болушу жана чыгышы жөнүндөгү маселелер Ат атоочтун жөндөлүшү" деген бөлүмдө каралат/.

=ча мүчөсү ат атоочтун өкмөтүктүү болгузуучу = дай (< байлык түшүнүгү дегил- сыяктуу, өкмөтүк деген сөздүн мүчөсү менен айкалган бүтүн сөз болуп) шыш турган ай атоочтун түшүнүгү дегил- дегил- түшүнүгү дегил- дегил- дегил-

Тактостордун жасаяшы учун экинчи негиз катарында кызмат кылган =дай мучосу ат аросторук уңгуга тике жалганбайт, мучо менен уңгунун артосунда „н" тыбышы пайда ~~болот.~~ болордучун келтирилген мисалдардан корунго болот. Булардагы (мындай, ошондой, ушундай, андай) „н" тыбышын ат аросторо =дай мучосу жалганганда, уңгунун алгындагы „л" тыбышы „н" тыбышына отуп кетти же болбосо н' ди жан эле кыстырынды (вставочный) деп да карасо болбойт. Ал ~~ошо(л), ушу(л) деген~~ шилтеме ат аростордун биринчи болугу менен бирге айтылган экинчи бир создун кыскарган формасынын калдыгы болуп жепталет. Мисаль, азыркы кыргыз тилиндеги ошондой дегендин ордуна Махмуд Кашкаринин создугунда ош мундаг (кыл)[1] болуп берилген. Буга карап турун ~~ушундай~~ бул типтеги калган создордун ~~баштапкы~~ баштапкы ар-тибин калыбына келтирунун кытынчылыгы жок:

ош мундаг > ош (м)ундаг > ошондой,[2]
уш мундаг > уш (м)ундаг > ушундай,
бу мундаг > бу (му)ндаг > мындай.

...гдбмч. ...ындай ?!

1) Махмуд Кашкари. Дивани лугат ат турк, 1-том, 40-бет.

2) В. В. Радловдун „Создугунда" ошандаг (кырг. ошондой) < ош + андаг деп берилген, вып. IV, 1150-столбик.

41-

Буя Шилтеме ат атоочтор ~~дун окшоштук~~ ~~маанисиндеги~~ ~~бул туунду формалары~~

~~формалар~~ көп маанилүү. Этишке тиешелүү болуп айтылган учурда берилген суроого карата кээде сын-сыпаттан башка кыймыл-аракеттин багытын да билдирет. Синтаксистик орундарына карата аныктооч, бышыктоочтук /орун, сын-сыпат/ милдет аткарышат.

Мисалы: Андай кула атты көргөнүбүз жок /аныктооч/. Андай дебе, айланайын. Анда менин жаш өмүрүмө зыян келиши мүмкүн. /сын-сыпат, мезгил бышыктооч/. Мындай кишини мурда көргөн эмесмин /аныктооч/. Атчан мындай бастырды / орун /багыт/ бышыктооч/. Мындан кийин мындай сүйлөбөй жүр /сын-сыпат бышыктооч/. Ал ошондой жигит /аныктооч/. Ошондой десең /сын-сыпат бышыктооч/. Ошондой жүрө бергиле / орун, /багыт/ бышыктооч/ ж.б.

Шилтеме ат атоочтордун /ошол, дон башкасы/ уңгусуна жатыш жөндөмөнүн мүчөсүнүн тике жалганышы аркылуу мейкиндик маани берилсе, мезгилдик маани ни алардын -дай мүчөсү аркылуу жасалган туунду формаларына жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн жалганышы аркылуу берилет. Мисалы: мында, анда, ушунда; мындайда, ошондойдо, андайда, ушундайда ж.б.

Шилтеме ат атоочтордун -дай мүчөсү аркылуу жасалган туунду формалары ~~[illegible]~~ кээде ~~[illegible]~~ аркылуу ~~табыш жөндөмөсүндө турун~~ толуктоочтук милдет да аткарышат: Мындайын кайдан биз билдик /Юдахинден/.

Ат атоочтун ~~бул~~ -дай формасынан менен айкашып турган кээде -лап /∠= ла ~~+п~~/ мүчөсүнүн жардамы менен тактооч да жасалат: мындайлап айтканда /К.К. Юдахинден/.

42 16-

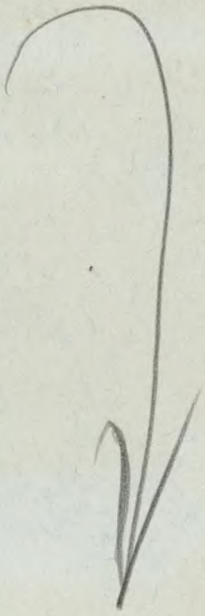

2) = ча + лык мүчөсүнүн жардамы аркылуу шилтеме ат атоочтордон мынчалык /< бу/л/ , ошончолук /< ошо/л/ , анчалык /< ал/, ушунчалык /< ушу/л/ , тигинчелик /< тиги/л/ сыяктуу өлчөмдүк маанидеги ~~сөздөр~~ тактоочтор жасалат да, сүйлөмдө алар аныктооч жана бышыктоочтук милдет аткарат. Өлчөмдүк маани бу, ошо, ушу, тиги жана ал деген шилтеме ат атоочторго = ча мүчөсүнүн жалганышы аркылуу берилет да, -ча мүчөлүү негизге = лык мүчөсү~~нүн~~ жалганганда, мурдагы өлчөмдүк маани нин өзү сакталат. Өлчөмдүк маанини билдирүү жагынан =ча менен = ча + лык формалары бирдей. ~~Бирок экөөнүн ортосунда кошумча маани жагынан кандайдыр бир айырманын бардыгы сезилет. Анын үстүнө экөө / = ча менен = ча + лык/ колдонулушу жагынан да бирдей даражада эмес.~~

~~Уогорку айтылгандарга мисал келтирелик.~~

Мынча // мынчалык малды кайдан таптың?

~~Сен эмне мынча кутурасың?~~

~~Сен мынчалык эмне кутурасың?~~ т.б.

2. Ат атоочтук жандоочтор.[1] Кыргыз тилиндеги ат атоочтордун кээ бирээлеру сез өзгөртүүчү айрым мүчөлөрдүн сенек формасы боюнча баштапкы толук маанисинен ажырап, сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик ар түрдүү ~~маани~~ мамиле син билдирүүчү жардамчы сөздөрдүн - жандоочтор категориясына өтүп кетишкен. Ат атоочтор жандоочторго бирдей жол менен өткөн эмес. Алардын кээ бирээлеру жандоочко тикеден тике өтсө, кээ бирээлеру башка сез түркүмдөру аркылуу /опосредственно/ өткөн.

1. Кыргыз тилиндеги жандоочтордун маанисин ж.б. жактарын жазуу бул бөлүмдүн милдетине кирбейт. Ага атайын арналган Ж. Мураталиеванын "Послелоги в киргизском языке" /Фрунзе, 1958 ж. / деген эмгеги бар.

Кыргыз тилинде тек жагынан ат атоочменен байланышкан жандоочторго томонкуляр жатат.

3/ Өзгө. Бул жандоочтун "өз" деген ат атоочтун ~~эмес~~ барыш ~~жөндөмөсүнүн сенек формасынан~~ менен айкалыштынан чыккан. турат. Түрк тилдеринде ~~башта~~ "өз" тарыхый жагынан өзек /сердцевина/, бир нерсенин

негизги /сущность/ деген маанини билдирген. ~~сөз болгон.~~ ~~Конкреттүү бул маанисинин негизинде~~ (китинал) абстрактуу маанидеги ат атоочко, андан барыш жөндөмөсүнүн ~~сөнөк формага~~ (менен өзгөргөн түрү сөнөк) ~~аркылуу~~ баштагы ат атоочтук ~~өтүп сөздүн~~ маанисин жоготуп, ~~билдирүүчү~~ жандоочко айланган. „Өзгө" жандоочко тике өтпөстөн ат атооч аркылуу /опосредственно/ өткен. ~~Кыргыз тилиндеги өзөк, өзөн, өрөн деген зат атоочтор да азыркы мезгилде ат атоочтук маанида колдонулуучу "өз" деген сөздүн алгачкы маанисин менен байланыштуу болуп, ага - ын мүчөсүнүн жалганышы аркылуу баштапкы маанисинен обочолонуп, зат атоочко өтүп кеткен болуш керек. Кыргыз жана башка түрк тилдериндеги ат атооч "өз" менен заттык маанидеги "өзөк", "өзөн" жана "өрөн" деген сөздөр менен монгол[1] тилдериндеги өөр /сам - өз/ - жана өрү /внушительность - өз, өзөк/ деген сөздөр генетикалык жагынан байланыштуулугун булардын билдирген маанисин менен түрк жана монгол тилдеринин ортосундагы р~з тыбыштарынын алмашылышы көрсөтүп турат.~~

~~Кыргыз тилинде „өзгө" деген сөз барыш жөндөмөсүнүн формасындагы ушу калыбы боюнча жандоочтук маанида колдонулганы менен, башка учурларда мунун уңгусу - өз ат атооч, сын атооч үчүн база катарында кызмат кылат жана кәзде ат атоочтук зат атооч катарында өз алдынча колдонулат /бул жөнүндө төмөндө топтолобуз/. Кыскасын айтканда, жандооч "өзгө" да жана өзү жасалган уңгусу сөзү да азыркы кыргыз тилинде катар колдонулат.~~

1. Г. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание, 196 бет.
Г. Д. Санжеев. Грамматика бурят-монгольского языка, 40 бет.

„Өзгө" жандоочтук мааниде чыгыш жөндөмөсүндөгү атоочтор менен бирге колдонулат да, бүтүндөн, ~~калпылан~~ башкалардан бөлүп чыгаруу ~~мамилесин билдирет.~~ нисинде. Кыргыз тилинде өзгө'нүн жандоочтук мааниде колдонулушу анчалык өнүгө ~~алган~~ идүл эмес. Буга караганда сын атоочтук ~~функционалдык формасы катарында~~ мааниде колдонулушу басымдуулук кылат. Мисалы: ~~1.~~ Андан өзгө киши алган жок. ~~2.~~ Сыныктан өзгөнүн баары жугуштуу. (мамал) ж.б.

~~2.~~ Ары жана бери. Бул жандоочтор көпчүлүк изилдөөчүлөр тарабынан чыгышы жагынан "ал" жана "бул" деген ат атоочтор менен байланыштырылат. Мунун составындагы -ры ~~элементи~~ байыркы убактагы багытты билдирүүчү барыш жөндөмөсүнүн ~~-гары~~ мүчөсүнүн ~~кыскарган формасы деп эсептелиниши мүмкүн.~~ Азыркы убакта ~~бул~~ -ры мүчөсү ат атоочтон жасалган "ары" жана "бери" деген сөздөрдө гана сакталган. Байыркы түрк тилдеринде ~~бул мүчөсү~~ -ры//-ра ~~азыркыдай ат атоочторго~~ /ары, бери/ ~~жалгануу менен бирге~~ гана эмес "аст", "ич" деген мейкиндик маанисиндеги ~~/азыр асты/, деген~~ зат атоочторго да жалганган ~~жана азыркыдай кууш үндүү менен гана эмес, кең үндүү болуп да колдонулган.~~ Мисалы: асра /астында/, ичреки[1] /ичкери/ ~~деген~~ деги/ ж.б.

"Ары" жана "бери" байыркы барыш жөндөмөсүнүн сенек ~~болуп калган~~ ушу формасы боюнча тактоочтук мааниде да колдонулат.

"Ары" жана "бери" деген сөздөр ат ~~атоочтук уңгуларына~~ ~~-ры мүчөсүнүн жалганышы аркылуу эле жандоочко өтө~~

~~2.~~ (С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 28-бет /12, 1-сап).

1) Өзөки болгон ~~кем~~ анчемел ~~сшуудо~~ проф. К.К. Юдахин „ары" жана „бери" а+ры, бе+ри деген составтык болуктордон да түрүшү мүмкүн ~~деген~~ деген пикирди айтты.

~~кейбастон,~~ адегенде тактоочтук формада калыптангандан кийин, ~~ары, бери'нин~~ алар грамматикалык каражат катарында жендемелердон кийин колдонулушунун натыйжасында баштагы тактоочтук кезиндеги мейкиндик маанисинин негизинде акырындык менен мейкиндик жана мезгилдик мамилени билдирүүчү жандоочтор группасына етүп кеткен болушу мүмкүн. ~~Кыскасын айтканда, „ары" жана „бери" деген сөздердүн жандоочтук маанисиндеги мезгилдик мамилеси булардын тактоочтук колдонулушундагы мейкиндик маанисинен десемасиологизация жолу аркылуу өнүгүп чыккан болуу керек.~~ Тактооч менен жандоочтун экөөнүн ортосунда маани жагынан ушундай процесстин болушунун ыктымалдуу лугу түрк тилдеринде мезгилдин мейкиндиктен өнүккөндүгүн, мейкиндиктин мезгилге өткөндүгү[1] менен ырастальшы мүмкүн.

„Ары" жана „бери" деген тарыхый туунду сөздөр ~~сөздөр жендемөнүн сенек бул формасы аркылуу баштагы~~ оздорунун алгачкы "ал" жана "бул" деген ~~ат атоочтук~~ ушгуларынан ~~ушунчалык~~ ого эле алыстан ~~кан башта~~ кеткендиктен ~~ат атооч болгон экен деп~~ азыр аларды маани жагынан ат атооч деп эч бир ойлоого мүмкүн эмес. Бул сөздер ~~дегу~~ догу "а" жана „бе" /Lбу/ деген ~~уцгулук~~ биринчи морфемалары гана ~~формасы боюнча гана~~ ал жана бул деген ат атооч менен байланыштырылат. Бирок ~~ошенткени менен~~ ушул кезде деле „ары" жана "бери" ~~нин грамматикалык каражат катарында колдонулуучу /жандоочтук/ маанисин тактоочтор группасынан өнүгүп чыккандыгына карабастан азыр~~ жандооч жана тактооч катарында ~~катар колдонулат,~~ колдонула берет ~~б. а. булардын баштагы өздөрү өнүккөн тактоочтук маанисин өлиге жоюла элек. „Ары" жана бери'нин тактооч катарындагы~~

1. Н. К. Дмитриев. Наречия места в турецком языке, 156 бет.

сб. ... „Памяти Щербы, Л.В.

верить.

~~/орундук/ багытты билдирген маанисин жандооч болуп колдонулу-шунда да негизинен сакталат. Сальштыр,~~ Мисалы: Ары отур, ~~ары~~ /тактооч, сүйлөгүчөн же бир башка жерден алыстоо - - удаление от говорящего/. Окуя андан ары (уланат.) ~~кулминациялык точкасына жетет,~~ /ары-мында жандооч, жогоркудай эле бир нерседен алыстоону билдирет/.

"Ары" жана "бери"нин мындай эки маанилүүлүгү сүйлөмгө талдоо жүргүзгөн учурда окуучуларыбызга кыйынчылык кел - тиргендиги байкалат. Мындай кыйынчылыкты жеңилдетүү үчүн төмөнкү принципти эске алуу керек.

Бул өзгөчөлүк ал сөздөрдүн сүйлөм тизмегиндеги) аткарган) милдетине

~~"Ары" жана беринин кайсы убакта тактооч, кайсы убакта жандооч экендиги негизинен~~ синтаксистик ~~колдонулушуна бай-~~ ланыштуу. Эгерде "ары " жана "бери" сүйлөмдө белгилүү бир суроого жооп берип, өзүнчө сүйлөм мүчөсү боло алса, андай учурда алар - тактооч[1], эгерде сүйлөм мүчөсү боло албай, чыгыш жөндөмөсүндөгү сөздөрдүн соңунан келип, аны менен бирдикте гана сүйлөм мүчөсү болуп турса, анда алар жандооч. Мындай учурда "ары" жана "бери" жандоочтук маанидe чыгыш жөндөмөсүндөгүлөр менен башка сөздөрдүн ортосундагы мейкиндик жана мезгилдик мамилени билдирет да, чыгыш жөндөмөнүн маанисин бул жагынан толуктайт.

Кыргыз тилинде "ары" ~~жана~~ менен бирге нары формасы да колдонулат. Болгондо, бул айза,-найза, асыбай - насыбай, амаз-намаз, Арын-Нарын сыяктуу эле арыга "н" тыбышынын кошулгандагы диалектилик өзгөчөлүгү болуу керек. Бирок бул тактоочтон

1. Караңыз: Ж. Мураталиева. Аталган эмгек, 12-бет.

башкаларында "н" менен башталганы үндүү /ары н, айза ж.б./ менен башталгандарынын толук формасы болуп эсептелет. ~~Тактоочтордун бул формасы~~ - нары көбүнчө Тянь-Шань областындагы саяктар уруусунан кездешет. Мисалы: нары өтүр, тетигинден нары бастырсаңыз ж.б.

~~"Ары, бери" деген тактоочтордун аныктоочтук кээ бир айкашууларда аныкталгыч болуп түшкөн сөз менен биригип бир сөз катарында да колдонулуп барат кандыгы байкалат. Мисалы: ар жакка бар, бер жакка кел.~~ бир сөз катарында да колдонулуп барат. ~~см. сл.~~ на сл. 48.

~~Ары жана бери деген тактоочтордун~~ булар мүчөлөнүү жолу ~~менен~~ сын атооч жана этиш ~~да жасалат~~ ке да отот. Мисалы: аркы үй, берки үй; арыла, бериле ж.б.

~~"Ал" жана "бул" деген ат атоочтордун сенек формасы - "ары" жана "бери" көп маанилүү. Булар барыш жандембсүнүн сенек формасы аркылуу тактооч болуп калыптанкандан соң бул кийинкисинин маанисинин негизинде жандооч гана эмес, башка сөз түрлөрүндөгү~~ булардын милдеттин байламталык ~~болуп өнүккөндүгү да жана ары, бери" өзүнүн андан аркы өсүш процессинде баштапкы орун-багыттык маанисинен башка кыймыл-аракеттин сын-сыпатын да билдирүү үчүн колдонула тургандыгы байкалат.~~ аткарыш калчан учурларын жана да кездештиребиз.

Мисалы: 1. Жол алыс, ары күн суук,

Ары жаш, ары жетим ж.б.

~~2. Ары жаш, ары жетим~~ же болбосо: Ары ойлодук, бери ойлодук. Ары айттык, бери айттык. Арысы эки күн, бериси бир күн. Ары-бери кыла салды ж.б.

Түрк тилдери ат атоочтун ~~составтык~~ составы жана (анын жандоочтук мааниде колдонулушу боюнча) ~~да~~ бирдей эмес. Байыркы кезде баарына жалпы болгон кээ бир сөздөр ар бир тилдин өз алдынча өнүгүшүнө байланыштуу кийин түрдүүчө багыт ленен кеткендиги байкалат. Байыркы түрк тилдеринде заттык мааниде бод (тело, существо) деген сөз болгон: бод калмаду — не осталось (государственного) организма (Тоньюкук 4-сап). Мунун фонетикалык өзгөргөн түрү азыркы түрк тилдеринде да бар (мисаят: кыргызча, алтайча бой, шорчо поз, хакасча пос), бирок булардын колдонулушу бирдей эмес. Кыргыз тилинде „бой" зат атоочтук жана анын сенек формасы „боюнча", „бойдон" жандоочтук мааниде колдонулса, алтай, шор, хакас тилдеринде бой, поз, пос муну менен бирге ат атоочтук мааниде да колдонулат. Бирок булардан „боюнча" бар болгону менен „бойдон" деген жандооч ~~тоо~~ кезик пейр[1]. ~~Болгондо, бул кыргыз тилинин өз алдынча тарыхый өсүш процессиндеги шителип чыккан нерсе болуу керек.~~

Жандооч „боюнча", „бойдон" үңгусунун конкреттүү материалдык маанисинен ~~ушунталык~~ алгай абстракцияланган ~~ки~~ жандыктан, аны азыр үңгусунун баштапкы мааниси менен эч бир жакындаштырууга мүмкүн эмес. Бул жагынан алганда жандооч „боюнча", „бойдон" ~~мунун~~ үңгусунун ~~бой~~ деген ат атооч катарында колдонулушуна караганда көбүрөөк абстракцияланган. Салыштыр: бой — тело, рост; бой „сам" менен боюнча'ны /< бой/ — согласно, по.

1) Ж. Мурзашева. Аталган эмгек, 48-бет.

~~48~~ ~~8~~ 50

3. Ат атоочтук байламталар. Кээ бир ат атоочтор өздөрүнүн кийинки өнүгүшүндө ~~башка сөздөр менен айкашуу аркылуу~~ жалаң гана тактоочко ~~же болбосо мүчөлөрдүн сенек формасы аркылуу~~ (эмес,) бай-ламталар тобуна да өтүп кетишкен да, сөз менен сөздү же болбосо сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруу үчүн колдонулун калган. Чыгыш теги жагынан ат атооч менен байланышкан байламталардан төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1/ ат атоочтук себеп байламталар - анткени, ошондуктан, ошон үчүн, неге десең.

Булардын ичинен анткени морфологиялык (составы) жагынан „аны" /үчүнчү жактын жекелик түрүнүн табыш жөндөмөсүндө тур-ган~~дыгы~~ формасы / жана "өт" деген жардамчы этишке = ган менен үчүнчү жактын таандык мүчөсү / = ы/ жалганган~~дык~~ уусунан ~~составдык элементтерден~~ (уюшулган мүчөлөрдөн) турат. „Ошондуктан" деген байламта да ~~өз ара~~ " ошол" деген шилтеме ат атооч жана = лык+ тан мүчө-лөрүнөн турат. "Андыктан" деген байламта да ушундай модель ~~модель аркылуу~~ (менен) жасалган, бирок уңгусу гана ~~башка~~ /ал/.

Ал эми "ошон үчүн" болсо „ошо" деген шилтеме ат атоочко жалганган илик жөндөмөсүнүн кыскарган формасы менен "үчүн" деген жандоочтун айкалышынан турат. ~~болуу керек~~. Мунун мындай кыскарган формадан тургандыгын текте-ш башка тилдердин материалы аркылуу билүү кыйын эмес. Салыштыр: татарча шунуң үчүн - кырг. ошон үчүн. Кыргыз тилинде себеп байламталык маанисинде " ~~ошон үчүн" менен бирге мунун толук формасы~~ "ошол үчүн" (айкашы) да колдонулат.

~~маанисиндеги -лык жана чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү~~
~~өөлүн эсептелет. мисалы: ... заматтын өртөсүнда ошондук~~
~~өөлө калат /Н. Байтемиров. Акыркы ок, 30 бет/.~~

Ушу сыяктуу ~~болгон~~ кубулушту ~~"ал" деген ат атоочтон да~~ (концелядык документтерден кучет) көрүүгө болот. аның үчүн /иликтин толук формасы/, ан үчүн /иликтин кыскарган формасы/ айкаштарынан да. Кыргыз тилиндеги "ошон үчүн", "ан үчүн" деген байламталардын биринчи компоненттери тарыхый жагынан иликтин кыскарган формасы экендиги профессор К.К. Юдахиндин ~~кыргызчы~~ сөздүгүндөгү ~~бөлүнгөн~~ "бу" деген ат атоочтуу ~~илик жөндөмөсү~~ нда ~~өөнчө~~ ~~иреттүүлүк менен~~ бөлүнгөн ~~кыскарышы аркылуу~~ байланыштуу корсотулгон мисалдар менен да ырастальшы мүмкүн. Мисалы:

Мунуң үчүн, муну үчүн, мун үчүн[1].

Салыштыр: ошонуң үчүн, ошону үчүн, ошон үчүн;

аның үчүн, аны үчүн, ан үчүн.

Демек, бул материалдарга караганда, кыргыз тилинде илик жөндөмөнүн мүчөсү -нын менен бирге кээде сейрек түрдө -ның формасынын да колдонулгандыгы жонундо айтууга ~~дөн өсөптөөгө~~ туура келет.

"Неге десең" деген байламта да ~~өз ара~~ не + га /барыш жөндөмө/ жана "де" деген жардамчы этиштин шарттуу формасына экинчи жактын жак мүчөсүнүн жалганганышын турат да, жогорку байламталар менен бирге себепти билдирет;

2/ ат атооч тук каршылагыч байламталар - а, ал эми, ошондо да, ошентсе да, антсе да, анткени менен. Булардын ичинен "ал /эми/" жана "а" деген байламталар ~~"ал" деген~~ ат атооч менен байланыштуу, "а" болсо "ал" дын кыскарган формасы. "ал" ~~болууга тийиш.~~ ~~Калгандары болсо жогорку айтылгандардан кийин морфологиялык талдоону талап кылбайт.~~ да жогоркудай схемада тузулгон. ~~Эцгусу~~

1. К.К. Юдахин. Киргизско-русский словарь, 101-бет.

сыяктуулар да илик жөндөмөнүн кыскарган формасы болуш керек, анткени татарчы шунуң бөлүнгөн айкаштарын кездештиребиз.

~~"ошо" жана "ал" экендиги өзүнөн өзү эле белгилүү болуп турат.~~ Ат атооч менен тек жагынан байланыштуу болгон байламталардын бул түрлөрү сүйлөмдүн бирөңчөй мүчөлөрүн же болбосо сүйлөм менен сүйлөмдү тутумдаштырат да, маани жагынан аларды бири бирине карама каршы кылып көрсөтөт. Мисалы:

Мария да анча эмес, , а тигил безилдеген Акия Чаргын байкушту оттон алып сууга салып жатат /Сыдыкбековдон).

Өзүнүн жашы жетимишке келип калды, ошентсе да карылыкка моюн бере элек ж.б.

Жогорку келтирилген материалдар байламталар тобуна көбүнчө шилтеме ат атоочтордун /ал, бул, ошол/ өткөндүгүн көрсөтөт. Ат атоочтук байламталар баштапкы лексикалык маанисинен албан ~~ушунчалык~~ алыстандыкта, азыр аларды уңгусу менен байланыштырууга мүмкүн эместей көрүнөт.

Ошондой эле,

~~Жогорку айтылгандар менен бирге~~ ат атоочтордун кээ бирөөлөрү зат атооч, этиш жана жардамчы сөздөр менен айкашып башка мааниде колдонулгандыгын да белгилеп кетүүгө тийишпиз. Мисалы: ал түндө, ~~келдим жети түндө~~ /ночью/, адегенде /сначала/, ан чейин, ан сайын ж.б.

Башка сөз түркүмдөрүнүн ат атоочтук мааниде жана ат атоочтун зат атоочтук мааниде колдонулушу /прономинализация жана субстантивизация процесси/.

~~Кыргыз тилиндеги атоочтор өз ара тыгыз байланыштуу, бирин бири толуктап турат.~~ Ат атоочтун кээ бир түрлөрү өздөрүнүн тарыхый өнүгүшүндө жогоркудай болуп башка сөз түркүмдөрүнө өтүп кетишсе, тескерисинче, айрым учурда зат атооч, сын атооч жана сан атоочтун кээ бирөөлөрү ат атоочтук мааниде колдонулат.

Баш кача айтканда, сөздүк фондунун байышы жалаң гана лексикалык единицалар менен толукталуу аркылуу болбостон, тил же бул сөздүн маанисинин өнүгүшү аркылуу да болот. Башка сөз түркүмдөрүнө кирүүчү кээ бир сөздөр баштапкы материалдык мааниси менен катар абстракциялануу аркылуу функционалдык жана грамматикалык жагынан белгилүү өлчөмдө ат атоочко өтөт же болбосо аны менен жакындашат. Мындай абал тил ~~[illegible]~~ или минде прономинализация деп аталат. ~~Башка кээ бир сөздөрдүн ат атоочтук~~

Түрк тилдеринде прономинализациялашуу маселеси проф. А. Н. Кононов[1] тарабынан бир кыйла иштелген. ~~Ал турция тилинде прономинализациялашуу процессинин лексикалык жана морфолого-семантикалык эки жолу бар экендигин белгилейт.~~ Мунун турция тили боюнча айткан жоболорун ун кээ бирин кыргыз тилинде ~~да колдонууга болот.~~ ин фактылары менен да далилденет.

~~1. Лексикалык жол.~~ Кээ бир зат атоочтор сүйлөм тизмегинде өз алдынча же болбосо башка сөздөр менен айкашып, баштапкы конкреттүү материалдык мааниси бир топ бошондоонун же болбосо жоготуунун натыйжасында мааниси жагынан ат атооч менен жакындашат, синонимдеш болот. Мындай учурда аларды ат атоочтор менен алмаштырууга мүмкүнчүлүк туулат. Мааниси жагынан ат атооч менен жакындашуучуларга адам, киши, нерсе сыяктуу

---

1. А. Н. Кононов. О прономинализации в турецком языке. Доклады советской делегации на XXIII международном конгрессе востоковедов, секция алтаистки, М.-Л., 1954 г.

жалпы маанидеги сөздөр кирет. Башка сөз түркүмдөрүнүн ат атоочтук маанide колдонулушунда "бир" деген сан атоочтун ролу чоң. Контекстке карата кээде бул сөзүнүн сандык маанисинде эмес, аныкталгыч болуп түшкөн сөз менен бирге ат атоочтук маанide да колдонулат.

Киши - адам > кимдир: бир киши = кимдир бирөө (Үйдө олтурсам, мен тааныбаган бир киши келди).

Нерсе - зат > эмнедир /бирдеме/: Бир нерсе - эмнедир; бир деме (Жетиги киши бир нерсесин жоготкон сыяктанат. Алыстан бир нерсе көрүнгөнсүйт).

Киши - адам > ар бир: Киши башына = ар бирибизге. Эгерде "бир киши, бир нерсе" деген сөздөрдүн баяндоочтору тескери форма менен берилсе, анда булар жогоркудай маанide эмес, тактыч ат атоочтук маанide колдонулат. Демек, мындай сөздөрдүн ат атоочтук маанide колдонулушу кээде баяндоочтун формасы менен да шарттолушу мүмкүн. Мисалы: чакырса бир киши келбеди. (Демек) сөзүнүн түз маанисинен башка "эч ким" келбеди деген маанини да билдирет.

Зат атоочтордун ат атоочтук маанide колдонулушунда иран тилдеринен кирген "эч", "ар" деген сөздөрдүн да ролу чоң. Мисалы: Ар нерсе = баардык нерсе > баары. Ар нерсе өз убагында - баары өз убагында. Бирок бул сөз /ар/ „киши" деген зат атооч менен тике айкашпайт, муну менен „бир" /киши/ деген сөз аркылуу гана айкашат. Натыйжада башта бир киши = кимдир бирөө деген белгисиздик маанide колдонулуп турган болсо, бута "ар" деген сөздүн кошулушу аркылуу ар бир /кандай/ болуп аныктама ат атоочтук маанide колдонулат:

бир киши - кимдир бирее; ар бир киши - ар бир /каждый/ .

Нерсе - зат, эч нерсе - эч теме /~~вместо~~ эч неме/ (дегендин ордуна).

иш - зат > бу: бу ишке эмне дейсиз? = буга эмне дейсиз?

Башка сөз түркүмдөрүнүн ат атоочтук мааниде колдонулушу экинчи жагынан алардын синтаксистик ~~жана~~ маанисине да байланыштуу. Аныктоочтук орунда турган кээ бир сын атоочтор мааниси боюнча ат атооч менен жакындашат, аларды ордун өзгөртпей туруп эле ат атооч менен алмаштырууга да болот. Мисалы: Мисалы: силер азыркы составыңар /бул составыңар/ менен гоону томкорууга да жарайсыңар.

Кыргыз тилинде „бой" негизинен зат атоочтук мааниде колдонулганы менен, айрым учурда реалдык мааниси бир канча бошондоп, ат атоочтук маани менен да жакындашат. Мисалы: 1. бою узун, киши бою, боюм жетпейт, тулку бою, ~~кара бою~~ ж.б. - озунун реалдык мааниси иде; 2. бой келдиңби - өзүң эле келдиңби?, жалгыз келдиңби? деген мааниде. Кийинки бул мааниси боюнча „бой" ат атооч /өз - / менен жакындашат. Муну менен салыштыр: киши / - зат атооч/ > ар бир /ат атооч/: киши башына = ар бир /кишиге/ ж.б. Ушентип, кыргыз тилинде „бой" белгилүү учурда гана ат атоочтук мааниде колдонулат, ~~жегор жакта айткандай~~

Ушу сыяктуу эле (пикирди) башка сөздөр жонундо да айтууга болот. Мисалы: жан, баш - зат атооч > оз: кара жанын, кара башын бага албайт = оз жанын // озун бага албайт ж.б.

~~Сан атоочтун кээ бирөөлөрү субстантивдешүү аркылуу да ат атоочтук мааниде колдонулат. Үчүнчү жактын таандык~~

овторение,

жаткандыгы боюнча белгиленет. Ошондуктан субстантивдешкен ат атоочтор атоочтор менен грамматикалык жагынан байланышпай туруп, жана алар аталбаса /мурда, кийин/ да алардын ордуна колдонулат.

Ат атоочтун субстантивдешкен түрү орус тилинен көп кезигет. Орус тилинде үчүнчү жак үчүн колдонулуучу "он" деген ~~ат атооч бирөөнүн сүйгөнн жигитин, романдын героен, жана өте белгилүү болгондор~~ белгилүү бир затты билдирүү ..... ~~(адамдар)~~ үчүн колдонулат. Мындай кубулушту кыргыз тилинде жок деп айтууга болбойт. Ал, биринчи иретте, бизге орус тили аркылуу келип кирди. Мисалы: Петр 1-ни ~~аты китепте мурда айтылбаса деле~~ А. С. Пушкиндин "Медный всадник" деген чыгармасында ~~орус тилиндеги~~

"На берегу пустынных волн
Стоял он, дум великих волн,
И вдаль глядел" ~~дегени кыргызча~~ - деп сүроттойт
Бул мисалдар кыргыз тилине которгондо
"Көз жеткиз толкун жээгинде
Алыска карап турду ал
Чалкыган терең ой менен" - деп которулган.

Алмашуучу атоочтор контекстиде аталбай туруп ат атоочтор менен берилиши адабий тилде анча өнүмдүү болбогону менен, кыргыздын эски турмушуна байланыштуу болгон тергеөдө ат атоочтун субстантивдешкен түрүн көп кезиктирүүгө болот. Үйдүн ээси речте аталбаса деле анын атын атоонун ордуна ат атоочтор колдонулат. Мисалы:

Керимбек (үйдүн ээси) тоого кечеки кеткен боюнча келе элек дегендин ордуна аялы "тигил да кечеки боюнча келе элек" - деп айта берет. ~~Эски турмуштан алынган мындай мисалдын санын~~

~~кобойтууго болот. Бирок иш мисалдын санында эмес, 17 кыргыз тилинде да грамматикалык мындай кубулуштун бардыгында.~~

Жогоркуларды жыйынтыктаганда ат атоочтор менен башка атоочтор өз ара шарттальп, бирин бири толуктап турат, ~~ы~~ алар лексикалык единица боюнча гана эмес, семантика боюнча да уютку катарында кызмат кылат деп айтууга тийишпиз.

~~Ч. Кудайбергенов.~~

~~1/VII - 1968 г.~~

58

- 1 -

II глава

Ат атооч жана анын түрлөрү

Ат атоочтор мааниси боюнча бир канча топко бөлүнөт. Бирок ат атоочтордун топторунун мааниси бир заттын же белгилердин башкаларга карата болгон мамилесине, алар менен болгон сальштырмалуулугуна негизделген. Ат атоочтор мааниси ушуга [illegible] темөнкүдей болуп бөлүнөт.

1. Жактама ат атоочтор.

Жактама ат атоочтор жакты билдирет. Жак сөзгө катышкандардын сүйлөөчүгө карата болгон мамилеси боюнча аныкталат. Башка түрк тилдериндеги ~~сыяктуу~~ дей эле, кыргыз тилинде да сөзгө тике жана кыйыр түрдө катышуучу үч жак бар. Алар: ~~темөнкүлөр:~~

	жекелик түрү		кептүк түрү
1- жак	мен	1-жак	биз
2 - жак	сен, сиз	2 - жак	силер, сиздер
3 - жак	ал	3 - жак	алар.

~~К разряду местоимений относятстя слова, которые являются самым общим, отвлеченным от конкретной действительности обозначением предметов или признаков. В условиях речи и по связи с другими словами они получают применение к действительным лицам, вещам, признакам.~~

~~Местоимения определяют действительность прежде всего в её отношении к говорящему лицу.~~

~~Так, личные местоимения я, меня, мне, мною, обозначающая вообще говорящее лицо, в процессе речи отожествляет~~

любой предмет, живой или даже и неживой, если речь содержит олицетворение, с лицом говорящим. Иначе говоря, это местоимение устанавливает отношение любого предмета к первому лицу речи. Местоимение ты, тебя, тобой отождествляет любой предмет со вторым лицом речи, т. е. с тем лицом, к которому речь обращена, с ее адресатом. П.Г. Стрелкова. Местоимение рус. языка в школе, № 5, 1950, 37-38 бет.

Местоимения указывают на предметы самым общим образом, отвлекаясь от конкретных качеств предметов, при чем отражают в своем содержании отношения предметов к суб"екту речи.

В.А. Лившин. местоимение в афганском языке /пашто/ /автореферат/ М. 1952, 8-9 бет.

1 2 3

Биринчи жана экинчи жак сөзгө тике катышат, үчүнчү жак болсо биринчи эки жак. аркылуу болуп жаткан речь процессине катышпайт.

Жактама ат атоочтун ар бир жагы маанисин жагынын төмөнкүчө болуп мүнөздөлүшү мүмкүн.

Жактама ат атоочтун биринчи жагынын жекелик түрү да, көптүк түрү да сүйлөөчү жакты билдирет. Бирок жекелик жана көптүгүнө байланыштуу алар сандык идея жагынан гана башкача болот.

Жактама ат атоочтордун биринчи жагынан жекелик түрү /мен/ сүйлөөчүнүн өзүн билдирүү үчүн колдонулат. Речке катышкан башкалар үчүн "сен", "ал" болуп берилгени менен, ар бир сүйлөөчү өзү үчүн "мен" болуп берилет.

Жактама ат атоочтун биринчи жагынын көптүк түрү

Арзыкан, сизге биз куйгон
Арманын айтым бир жиргон (Барпыдан).

/биз/ адатта сүйлөөчү жак кире турган коллективди билдирет. Мындай учурда "биз" деген түшүнүктүн ичине кирген индивидумдар бир бүтүн катарында эсептелет жана сүйлөөчүнүн өзү да ошол коллективге кирет. Мисалы: Биз тынчтыкты каалайбыз ж.б.

Кээде "биз" сылыктык үчүн "мен" дегендин ордуна да колдонулат. Ошондуктан "биз" жактама ат атоочтун биринчи жагынын сылык-көптүк түрү деп да аталат. ~~Жактама ат атооч биз'дин бул мааниси диалогдук речтеги "сиз", "биз" дешин сылык сүйлөшүүлөрдө кездешет.~~

Мисалы: Сиз менен биздин пикирибиз келише албады ж.б.

Кыргыз тилинде "биз" менен бирге сейрек түрдө "биздер" формасы да колдонулат. Бул экөө тең биринчи жактын көптүгүн билдирет. Бирок "биздер" жалпыланган коллективдин бөлүнөрлүгүн жана сылыктыкты да көрсөтөт. Калган 2-жана 3-жактан биринчи жактын жекелик жана көптүк түрүнөн айырмасы биринчи жак адам үчүн гана колдонулат. Ал эми үчүнчү жана экинчи жактын жекелик одоно түрү /сен/ адам үчүн гана эмес, кээде адамдан башка жандуу жана жансыз заттар үчүн да колдонулат.

Жактама ат атоочтун экинчи жагынын жекелик жана көптүк түрлөрү сүйлөөчүнүн речь менен кайрылган жагын, б.а. тыңдоочуну билдирет.

Кыргыз тилинде экинчи жак үчүн сен, сиз, силер жана сиздер деген жактама ат атоочтор колдонулат. Булардын ичинен "сен" экинчи жактын жекелик одоно түрү, "сиз" сылык түрү болуп эсептелет. Экинчи жактын жекелик

"мен" дегендин ордуна колдонулат.

сылык түрү /сиз/ формалдык белгиси /з/ боюнча биринчи жактын көптүк түрү "биз" менен окшош болгону менен, мындагы /сиз'деги/ - з кыргыз тилинде башталкы көптүк маанисин жоготкон. Ошондуктан "сиз" экинчи жактын одоно түрү "сен" сыяктуу эле жекелик маанида колдонулат. Мунун көптүк түрү -лар мүчөсүнүн жалганышы аркылуу "сиздер" болуп берилет. Тескерисинче, бетте ме ат атооч "биз" ушул формасында туруп эле көптүктү билдирет. Ошондуктан ага -лар мүчөсүнүн жалганышы зарыл эмес; анын адабий тилде грамматикалык көптүк формада сейрек колдонулушу да ушуга байланыштуу болуу керек. -лар формасында колдонулганда да көптүкке караганда анда белүнмөлүк /членимость/ маани басымдуулук кылат.

Экинчи жактын жекелик одоно түрүнүн /сен/ көптүгүн билдирүү үчүн "силер" колдонулат. Биринчи жактын көптүк түрү /биз/ кээде жекелик сылык маанисинде колдонулган сыяктуу кубулушту экинчи жактын көптүк одоно түрү "силер" ден да көрүүгө болот.

Ат атооч "силер" дайыма эле көптүктү билдире бербейт. Кээде ал сүйлөөчү кайрылган экинчи жак жалгыз киши болсо деле ~~ирматтан~~ сылык айтуу үчүн да колдонулушу мүмкүн. Мындай учурда ал формалдык көптүк белгисине карабастан мааниси жагынан экинчи жактын жекелик сылык түрү "сиз" менен синоним болуп калат. Бирок бул экөөнүн колдонулушу жана оттенкасы бирдей эместей байкалат. "Силер" экинчи жактын официалдуу сылык формасы болуп эсептелбейт. Ал көбүнчө жаштардын улууга кайрылган

речинен кезигет. "Сен" дегенден көрө кичине жымсалдатып сылык түрдө айтуу үчүн колдонулат. ~~Ошондуктан „силердин" билгизген сылыктык мааниси - экинчи жактын одоно түрү "сен" менен сылык түрү сиз'дин ортосундагы ортосаар сылык.~~

Айрым фактыларга караганда, түрк тилдеринде ат атоочтордун экинчи жагы колдонулушу жагынан бирдей эместиги байкалат. Мисалы, кыргыз тилинде өзүнө тааныш жана жакын кишилери үчүн "сен", өзүнө ~~ото~~ жакын эмес кишилери үчүн "сиз" колдонулат. Тескерисинче, өзбек тилинде өзүнө жакын кишилери үчүн да /мисалы, аялы эрин/ "сиз" колдонулат. ~~Өзбек тилинде аялынын эрин "сиз" деп айтышы эркекти үй-бүлөөнүн башчысы катарында урматтап жогорулатып эсептөөгө байланыштуу болуу керек. Кыргыз тилинде аялы эрин "сиз" деп айтышы мааниси жагынан болжол менен айтканда өзбек тилиндеги аялы эрин "сен" деп айтканына жакын. Кыргыз тилинде аялы эрин "сиз" деп айтышы кандайдыр бир какшыктаган сыяктуу болуп сөзилет.~~ Жекелик жана көптүгүнө карабастан экинчи жактын мындай "сен" же болбосо "сиз" болуп колдонулушу баарыдан мурда сүйлөөчүнүн тындоочуга сылык түрдө мамиле кылышы ~~жана коомдук кубулуштар~~ менен шартталган болуу керек.

Ат атооч "ал" сөзгө катышпаган жалпы эле үчүнчү жакты билдирет. Үчүнчү жак адам, же айбан, же башка да заттар болушу мүмкүн. Ошондуктан берки эки жакка караганда мунун колдонулуу сферасы алда канча кең. Үчүнчү жак бул көрсөтүлгөндөрдүн ичинен кайсынысынын ордуна

колдонулгандыгы өзүнөн мурунку сүйлемден же болбосо речтин ыңгайынан гана белгилүү болот. Үчүнчү жак кээде шилтеме ат атоочтук мааниде да колдонулат. Мунун шилтеме же болбосо беттеме ат атоочтук мааниде колдонулушу грамматикалык жагынан аныкталычтын бардыгы менен шартталган. Үчүнчү жак - ал" аныкталычсыз айтылган болсо, аныкталыч менен бирге берилген болсо, анда шилтеме ат атооч. Минтип үчүнчү жактын аныкталыч менен жана ансыз колдонулушу, болгондо, анын жактама жана шилтеме ат атоочтук мааниде экендигин конкреттештирүү үчүн берилген болуу керек /Мисалы, ал келди, ал бала кетти ж.б/. Алдын мындай эки түрдүү мааниде колдонулушуна карап, аны жактама-шилтеме /лично - указательное/ ат атооч деп атаса да болот. Эле.

Жактама - шилтеме ат атооч калган нагыз шилтеме ат атоочтордон өздөрүнүн көптүк түрүнүн жоктугу боюнча айрылат. Үчүнчү жактын көптүк түрү /алар/ шилтеме ат атоочтук мааниде колдонулбайт, „ал бала келди" дегендин ордуна "алар бала келди" болуп айтылбайт. Кийинкинин мындай болуп айтылбагандыгы түрк тилдеринин өзгөчөлүгү менен байланыштуу. Кийинки түрк тилдеринин де аныктоочтук айкашууларында ар кандай мүчө аныктоочуна эмес, андан кийинки аныктагычтарына гана жалганат да, аныктоочу грамматикалык оформлениесиз калат.

~~Ал атооч "ал" сөзгө катышпаган жалпы эле үчүнчү жакты билдирет. Үчүнчү жак адам, же айбан же башка да~~

I 62 3-мак I

-1-

заттар болушу мүмкүн. Ошондуктан берки эки жакка караганда үчүнчү жактын колдонулуу сферасы да жана мааниси кен. Үчүнчү жак бул көрсөтүлгөндөрдүн ичинен кайсынысынын ордуна колдонулгандыгы өзүнөн мурунку сүйлөмдөн же болбосо речтин ыңгайынан белүү болот.

Ат атооч "ал"[1] нагыз - жактама ат атоочтук /собственно - личный/ мааниде колдонулушуна караганда стилдик прием /анафорическое использование/ катарында колдонулушу басымдуулук кылат.

Ат атооч ал[1]дын нагыз - жактама ат атоочтук мааниде колдонулушу речтик ситуацияда сүйлөөчү жана тыңдоочуну, биринчи эки жакты, сөз болуп жаткан үчүнчү жакка карама каршы коюудан келип чыгат. Үчүнчү жактын нагыз жактама ат атоочтугу сүйлөшүү жок дегенде үч кишинин болушу менен шартталган. Бирок булардын үчүнчүсү сөзгө катышпайт, аны речтик ситуацияга катыштырып атоо үчүн берки экөө /тыңдоочу, сүйлөөчү/ тарабынан "ал" деген ат атооч колдонулат.

Үчүнчү жактын нагыз жактама ат атоочтук мааниде колдонулушу көбүнчө оозеки речтен жолугат, жазуу речинде ал чектелген түрдө бөтөн сөздөн кезигет. Автордун речинде ал нагыз жактама ат атоочтук мааниде колдонулбайт.

Мисалы:

1. Караңыз: С. Г. Ильенко. Об употреблении в современном русском литературном языке личных местоимений 3-го лица. Уч. записки Ленинградского гос. пед. ин-та им А.И. Герцена, Кафедра рус. языка, том 122, Л., 1956-ж.

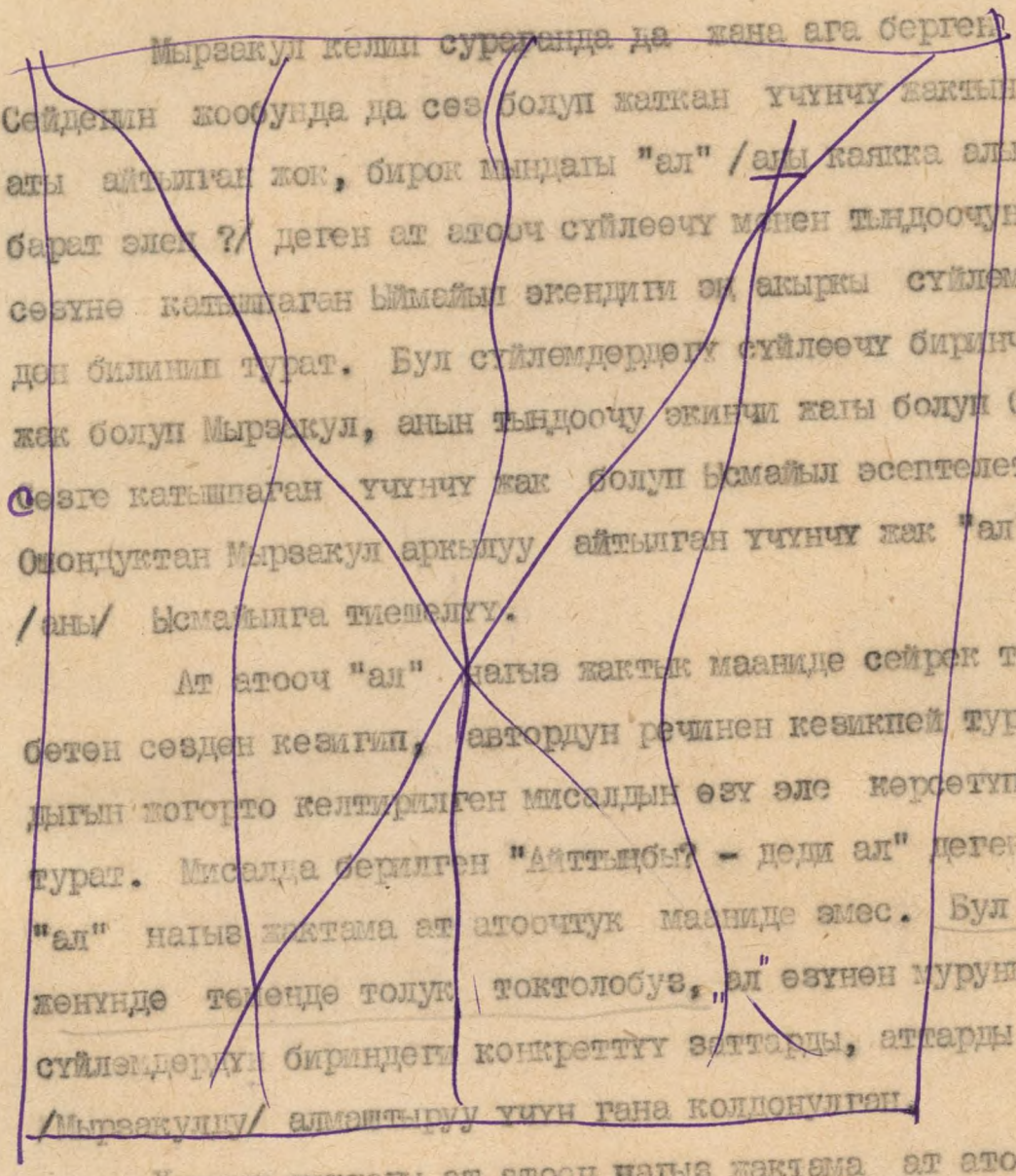

Мырзакул келип сурагандa да жана ага берген Сейденин жообунда да сөз болуп жаткан үчүнчү жактын аты айтылган жок, бирок мындагы "ал" /аны каякка алып барат элек ?/ деген ат атооч сүйлөөчү менен тыңдоочунун сөзүнө катышпаган Ыймайыл экендиги эц акыркы сүйлөмдөн билинип турат. Бул сүйлөмдөрдөгү сүйлөөчү биринчи жак болуп Мырзакул, анын тыңдоочу экинчи жагы болуп Сейде, сөзге катышпаган үчүнчү жак болуп Ысмайыл эсептелет. Ошондуктан Мырзакул аркылуу айтылган үчүнчү жак "ал" /аны/ Ысмайылга тиешелүү.

Ат атооч "ал" нагыз жактык мааниде сейрек түрдө бөтөн сөздөн кезигип, автордун речинен кезикпей турган - дыгын жогорто келтирилген мисалдын өзү эле көрсөтүп турат. Мисалда берилген "Айттыңбы? - деди ал" дегендеги "ал" нагыз жактама ат атоочтук мааниде эмес. Бул жөнүндө төмөндө толук токтолобуз, „ал" өзүнөн мурунку сүйлөмдөрдүн бириндеги конкреттүү заттарды, аттарды /Мырзакулду/ алмаштыруу үчүн гана колдонулган.

Үчүнчү жактагы ат атооч нагыз жактама ат атоочтук мааниси менен бирге стилдик ~~прием~~ ыкма /анафорическое использование/ катарында да колдонулат. Мурунку сүйлөмдөрдөгү айтылган конкреттүү өнчилүү аттар жана заттар кийинки сүйлөмдөрдөн да кайталана бербес үчүн стилдик ~~прием~~ ыкма катарындагы үчүнчү жактагы "ал" деген ат атооч менен алмаштырылат.

Составында зат атоочтору аз болгон сүйлөмдөрдөн

ат атоочтун стилдик прием (ыкма) катарында колдонулгандыгын билүү анчалык кыйын эмес. Мисалы:

Шаардын четки караңгы көчөлөрүнүн биринде эки караан кобурашып турушту. Алар үйлөрдүн терезелеринен тийген жарыктан качышкансып күпчүйгөн бутактуу кара бактын көлөкөсүндө ыкташкан.

Ушул жолу бөлүнүү Азимкан үчүн жеңил болгон жок. Ал өзүнө жакын кишиси эртең Жалал-Абад областынын колхозчуларына жардамга кетип жатканын, аякта бир айча кармаларын угуп ичи күйдү /"Ала-Тоо" журналынан/.

Составында ар түрдүү формадагы бир канча зат атоочтору бар да сүйлөмдөр болушу мүмкүн. Кийинки сүйлөмдегү ат атоочтор мындай зат атоочтордун кайсысына тиешелүүлүгү адатта бул экөөнүн мааниси, грамматикалык формасы жана синтаксистик аткарган кызматы боюнча аныкталат. Бирок кээде стилдик прием (ыкма) үчүн колдонулган ат атооч өзү алмашылган зат атоочтон кийинки эки белгиси боюнча башкача да болуп калышы мүмкүн. Мисалы:

Шеке Соке менен Өмүр эмес, өз башына өзү ээ эр бүлөө аттуусу атчан, жөөсү жөө айыл аткомдун мекемесин көздөй агылууда. Аларды эч ким атайылап чакырткан да жок.

Нак ушул тыньмда катарында олтурган Бүбүштү Шарше капталга укуду. Шаршенин минткени - "тур, эми доону сен башта. Уруят катындын айтканын тез угат" дегени. Ал жана жолдо келатканда Бүбүшкө ушуларды кайра-кайра айткан.

Ордунан турган Белек уулу эки жагындагыларга карап чечим чыгарды:

- Жолдоштор, Тескей айлынын адамы Борукчу уулу Шаменбай кедейдин жалгыз кызы Маржанкүлдү эки аял үстүне токолдукка алып, күн катары эзет. Бай, байбиченин эзүүсүнде кордук тарткан Маржанкүлге жергиликтүү өкмөт кол берип, аны эркиндикке тартып чыгарыш керек. деген маанидеги кезит казарын биз толук кубаттайбыз /Сыдыкбековдон/.

Стилдик ~~прием~~ ыкма катарындагы ат атоочтордун алмашуусунун негизги критериясы болуп структуралык мазмун эсептелерин ~~дигин карап өттүк~~ жогоруда кордук. Бирок эгерде стилдик ат атооч мааниси боюнча мурдагы сүйлөмдегү атоочтордун ар бирине тиешелүү болсо, ачыктык, тактык үчүн алдыңкы сүйлөмдегү ээ болуп түшкенү гана алмашылат. Мисалы:

Шооруктун сөзүнөн кийин кымызга бата айтышып Бердибай, Карымшак, Барпылар эшик тартышты. Жүрүңүздөр деди Карымшак. Аксакалдарды ал үйүн көздөй баштады /Сыдыкбековдон/.

Шамбет токтой калып костюмунун чаңын күбүдү. Мыскалды ээрчиткен Зарыл эмнегедир жол жээгинен окчун кетишке ашыгып, жоолугун оңдоп салына калган Акрияга: - - Жүрү жеңе, деп айтты да, кыз кол чамаданын кармап, тигил ак тамдын батыш тарабындагы токумдай дөбечөгө карай бет алды. Ал дөбечөнү айланып, үйүнө кетти /Сыдыкбековдон/.

Үчүнчү жак үчүн колдонулган "ал" деген ат атооч дайыма эле өзүнөн мурда айтылган атоочторду алмаштыруу үчүн колдонула бербейт. Кээде тескерисинче, ал алмашылуучу атоочтордон да мурун / препозитивное употребление/ келет.

Мындай ~~учун~~ конструкциянын негизги милдети чыгарманын көңүл бөлүнгөн героюн айрыкча бөлүп көрсөтүү. ~~керектелингенде болот.~~ Ат атооч "ал" кимдин, эмненин ордуна колдонулгандыгы өзүнөн кийинки сүйлөмдөрдөн белгилүү болот. Бирок Ат атоочтун зат атоочтордон мындай мурун колдонулушу, ачын сүйлөмдөн мөчүлүнде белгилүү алчамда, аны ~~зарганууга~~ ~~кийинки~~ кеда алып келиши мүнкүн. Мындай учурда

Мисалы:

~~Мырзакул кейигендей башын чайкады. Адамдын кандай экендиги мына ушундай жамандыкта билинет экен да! Айтпай сен аны каякка алып барат элек? Намыс деген барбы? Дөөлөттүн уругунан таркаган эркек таана бирибиз да калбай жөнөдүк, жамандыкта да, жакшылыкта да кудай элдин катарынан калтырбасын. Ушуну сен түшүнөсүңбү?~~

Кеч боло электе, Ысмайылды, ачыкка чыгар, барсын ал да эл барган жерге /"Ала-Тоо" журналынан/. Кийинки сүйлөмдөн Ысмайылдын аты айтылбаса, мурунку сүйлөмдөрдөгү "ал" деген ат атооч кимдин ордуна колдонулгандыгы окуучулар үчүн белгисиз болмок. Анын мааниси кийинки сүйлөмдөгү Ысмайыл аркылуу конкреттелип турат.

Үчүнчү жактагы ат атооч ~~жогоркулардан башка~~ ногыз заттанган мааниде да колдонулат. Ат атоочтун ~~бул түрүнүн~~ заттангандыгынын белгиси болуп ~~ат атооч~~ оздору ~~мурунку жана кийинки сүйлөмдөрдө да аталбаган~~ билгиген заттар менен грамматикалык жагынан ~~өч бир~~ байланышы жок туруп ~~өз алдынчы~~ алардын ордуна колдонулгандыгы ~~эсептелет~~. Мисалы томонку сүйлөмдөгү ~~Буга~~ Андрейдин аты мурда жана кийин ~~да~~ аталбаса деле Ерофей Кузьмич менен Силантий абышканын сүйлөшкөндө Андрейдин ордуна "ал" деген ат атоочтун колдонулушу билгизин турат: ~~мүнөздүү мисал боло алат.~~

Дал ошол учурда короонун жанынан Силантий абышка өтүп бараткан эле. Ерофей Кузьмич аны үйүнө чакырып, мындай деди:

– Эң зарыл жумуш бар, абышка! Чыдап тура албай турган жумуш! Кызга куда болуу керек! Колуңдан келеби, абышка? Унута элексиңби? Силантий абышка өзүнүн калчылдап турган башын токтотту да, карылыктын боз тартып калган кездөрүн арандан зорго Ерофей Кузьмичке тууралады.

– Кызгабы? Куда болуубу? Сага эмне болгон Ерофей!

донулган учурда алмашылуучу зат көөүнчө мурун да, кийин да оерилоеит. Заттын атынын текстте мындай оерилоегендиги жактама ат атоочторду заттаньшка алып келет. ~~Буга Андрейдин аты мурда жана кийин~~

Бүткүл колхоз күлбөйбү!

- Бул жерде кандай күлкү болсун, абышка? Күлкү бо̂ло турган ишпи? Мисалы, аларга барып сүйлөшүп көрүүнүн бул жерде кандай айбы бар? Бул сенин колуңан келет го?

- Хо, куда болуу! - деп, абышка өзүнүн күлкүсүнүн күчү менен солкулдап да кетти. Ал өзүчү?

- Ой абышка! деп Ерофей Кузьмич нааразы болгонсуп, кабагын чытыды. Ал өзү кайдан үйлөнсүн, ~~деп~~ эмне деп жатасың, кудайымдын момуну!

Эмне болбосо!

П Волошин Юринге гана эмес, бардык боецтерге мындай деп кайрылды:

-Мына мындай азаматтар! Каармандыгыңар үчүн кызматтагылардын атынан алкыш айтам! Солдаттар алкышка жооп кайтарышты, жана Волошин мындай деп кошумчалады: Ал эми аны / туткунду - С.К./ тетиги жакка алып кеткиле. Алысыраак алып кеткиле.

~~- Жок Степан! Сен мени үйүңдү өртте де, мен аны азыр эле жалбырттатып жиберем. Бирок колхоздун эгининин өрттөөгө менин колум барбайт, Степан!~~

~~- Анын эмне дегенин унутун калдыңбы?~~

~~/ Кимдин болмок эле, / Ленин Сталиндин! / С.К.)~~

1У Бул туткунга бир карады да, Марийка селт эте түштү. "Ал!" - деп Марийка /Лозневойду - С.К./ тааный койду /М. Бубенновдон/.

Кыргыздын оозеки жана жазуу речинде үчүнчү жактын заттык мааниде колдонулушу мүнөздүү эмес. Муну көбүнчө котормо адабияттардан кезиктирүүгө болот.

Үчүнчү жактагы ат атоочтун заттык мааниде колдонулушу баарыдан мурда сүйлөөчү менен тыңдоочуларга "ал"деп кимди атап тургандыгынын белгилүүлүгү менен шартталган. ~~"Ал" деп жетекчинин, жаштар арасында сүйгөн~~ жигитинин жана солдаттар арасында душмандын, кыскасын айтканда, баарыга бирдей белгилүү кишинин аталышы мүмкүн. Мисалы, Мекеменин жетекчисинин кабинетине кирүүдөн мурда ~~кире турган кишинин~~ ооздогу бөлмөдө олтурган секретарынан жетекчинин ~~фамилиясын же болбос~~ фамилиясынын ордуна оруча "ал өзүндөбү?" деп сураганын ~~дайыма~~ эле угуп жүрөбүз.

Жогоркулар менен бирге үчүнчү жактагы ат атооч башка сөздөр менен бирдикте мурунку айтылган сүйлөм менен кийинки ни салыштыруу үчүн да колдонула тургандыгын айта кетүүгө тийишпиз. Мындай учурда "ал" ат атоочтук касиетке ээ болбойт:

Алыскы токойлор отсуз, миңдеген мунаралары бар байыркы чептерге окшоп, күңүрт гана алтын түс берип, кечки күүгүмгө чөгүп баратты. Ал эми Ольховкада, анын дөбөлөрүндө болсо али абдан жарык жана кооз эле /М. Бубенновдон/. Аны Асылкан эжем менен өзүң акылдаш, ал эми каражат болсо табылат /Жантөшевден/.

Үчүнчү жактын жекелик түрү дайыма эле өзүнүн тыбыштык толук составында сактабастан, ~~айтыла бербестен~~, кээде оозеки жана жазуу речтеринде анын аяккы "л" тыбышы түшүп, жалгыз "а" формасында колдонулган учуру да

кездешет. Мындай учурда ал көбүнчө байламталык жана бөлүкчөлүк мааниде колдонулат. Мисалы:

Ата-энеси жоош, маданияттуу кишилер, а баласы колу шок, тартипсиз.

~~Экинчи бир жолу ал арыктын кашатындагы кыдырата тигилген талдарды карап коюп, Татайду жемелегендей сүйлөдү:~~

~~Байдакем талдарын бутап турчу эле, быйыл бутаган эмес экенсицер.~~

Татай ага ачуулана таңдана карап үшкүрүп койду: эки үйүбүз окшошуп, же өлүү, же тирүү даректери жок отурабыз! А сен талды айтасың /"Алатоо"журналынан/.

~~Кыргыз тилиндегы~~ Үчүнчү жак~~тын толук формасы "ал" бөлгөну менен~~ „да," „дагы" деген күчөткүч бөлүкчөлөр, "көрө" деген жандооч жана "түгүл" деген атоочтук тангыч менен айкашкан учурда да унгунун /ал'дын/ аягындагы "л" тыбышы түшүрүлүп айтылышы мүмкүн. Мындай кубулуш оозеки речтен жана айрым жазуучулардын чыгармаларынан кездешет.

Мисалы: Н. Байтемирдин (овдон) ~~"Акыркы ок" деген чыгармасынан төмөнкүдөй кыскартууларды көрүүгө болот.~~

Майрык буттуу Чолпон Алтынга көз кысты эле, а да макулдугун билгизип баш ийкеди ~~/248-бет/.~~ ... тажаганда а да кетти ~~/246 бет/~~. А көрө /андан көрө дегендин ордуна/ сыйыц менен койлорду кош, ~~/ 130-бет/.~~

А түгүл /ал түгүл дегендин ордуна/ сен да билбейсиц ж.б.

Үчүнчү жактагы ат атоочтун колдонулушуна байланыштуу анын байыркы жана азыркы кээ бир түрк тилдеринде үчүнчү жактын жак мүчөсү сыяктуу колдонула тургандыгында айта кетүүбүз керек. Кыргыз тилинде үчүнчү жактагы атоочтук баяндооч морфологиялык оформлениесиз колдонулат. Мисалы: башкырча[1] хәсән языучы ул-хасен жазуучу, түркияча[2] ол рус ол - ал орус, шорчо[3] анар чок - алар жок, нагбур чок /чогул/ - жамгыр жок, бирда кижи чогул - бирда киши жок /салыш: кырг.

Кыргыз тилинде обочолонгон мүчелер атайын иштеле элек маселелерден болуп эсептелет. Бирок бул жөнүндөгү аздыр-көптүр маалыматтарды мектеп грамматикаларынан жана кыргыз тилинин синтаксисине арналган адабияттардан да табууга болот.[1]

Бул жерде биз жогорку айтылгандар менен бирге бүбүндүн белүкчесү катарында жактама ат атоочтордун ~~сүйлем~~ обочолонгон мүчөдөгү колдонулушуна кыскача токтолмокчубуз. Обочолонгон мүчөлөрге токтолуу - чындыгында ат атоочтун синтаксистик кызматында берилүүчү нерсе. Бирок жактама ат атоочтордун маанисин ~~жазууда~~ баяндоодо берилгени обочолонгон мүчөлөр сүйлөмдөгү өздөрү тиешелүү болгон мүчөлөрдү мааниси жагынан толуктап, тактап стилдик каражат сыяктуу колдонулгандыгынан каралып отурат. Айрым учурда сүйлөм тизмегиндеги ат атоочтор ~~кошумчаланбаса (приложениеси) ай~~ обочолонгон мүчөсүз тылса, алардын кимге таандыгы окуучу үчүн түшүнүксүз болуп калуунун өзү эле стилдик обороттордо обочолонуунун ~~толу~~ маанилуулугун керсетет. Мисалы:

---

1. Караңыз: Т. Актанов, К. Бакеев, Кыргыз тилинин синтаксиси /орто окуу жайлары үчүн/, Фрунзе, 1939 (жыл), 103 - 104-бет. А. Жапаров, Кыргыз тилинин грамматикасы, II бөлүк, синтаксис, 1957, 74-79-бет. Ы. Жакыпов, Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси, Фрунзе, 1958, 173-бет.

~~2. Орус тилиндеги „приложение" Жакыповдун жогорто аталган эмгегиндегидей мында да "Кошумча" деп алынды.~~

Үйдүн жанында биз сүйлөшүп отурсак, Ташыбек келди. Жумаалынын ага, Сүйүнбайга, катуу ачуусу келди ж.б. Бул сүйлөмдүн составынан "Сүйүмбайга" деген обочолонгон толуктоочу алынып ташталса, "ал" /ага/ деген ат атооч структуралык мааниси боюнча Ташыбекке таандык болуп, же болбосо кимдин ордуна колдонулгандыгы белгисиз болуп калмак. Мында обочолонгон толуктооч~~тук кошумча~~ 3-жак аркылуу берилген ат атоочтун маанисин ~~кайынча гана~~ конкретдештирүү ~~тактоо~~ үчүн колдонулду. Кыргыз тилинде ат атоочтордун мындай кыйыр жөндөмөлөрдө туруп обочолонгон ~~кошумча~~ мүчө менен колдонулушу сейрек, Бирок котормо адабияттардан көп кездешет.

Үлгү катарында бир нече мисал келтирели.

~~Андрей өзүнүн баштыгын чечип, жолдошторун үйдө жасалган тамактар менен куурулган эт, сабиз жана калина салып жасалган самса менен мейман кыла баштады~~. Ал бүгүн күнү бою көп жолу үшкүргөн сыяктуу, азыр да, анда, биздин үйдө, кандай болду экен? Балким, ал жерге немецтер келип калгандыр?" деп дагы бир жолу үшкүрдү.

~~- Алмак кайда, жолдош капитан! Атам менин уруп жатканда ал желмогуз /аюунун баласы - С.К./ качып кетиптир~~. Ошондон бери коркуу дегенди билбеймин! Аны, коркоктукту, адамдан айдап чыгарыш керек. Аны өз убактында айдап чыкпасаң адамдын шору куруйт. /М.Бубеновдун "Ак кайың" аттуу чыгармасынын кыргызча котормосунан/.

~~Обочолонгон~~ ~~жактама ат атоочтор аркылуу берилген~~

Обочолонгон мүчө тактама ат атоочтор аркылуу берилген жактын маанилүүлүгүн белгилөө үчүн да колдонулат. Мисалы:

-Мына ошондуктан мен сени ортого коюп жатам, - деди Волошин. Тиги батальон Большакилерде салгылашат, ал эми сенде, ортодо, иш оңоюраак, коркунучсузураак.

~~Бригада менен Тайгада уучулук кылганмын.~~

~~- Тыйын чычканды уулаганмын.~~

~~- Алар силерде, Енисейде, абдан коп болот.~~

~~Обочолонгон жактама ат атооч аркылуу берилген маанини тактап жана күчөтүп көрсөтүү үчүн да колдонулат. Мисалы:~~

Биз, ак падышанын кызматындагы кишилер, мындан эки-үч күн мурда уездик начальникте болуп, ал жерден өзүбүзгө тиешелүү буйрук-жарлыктарды алдык /М. Абдукаримов. Үзүлбөгөн үмүт, 8-бет/.

Андан биз, карыялар, үйрөнөлү /К.Баялинов/.

~~Кыргыз тилинде обочолонгон кошумчанын ушул түрү, атооч жөндөмө менен берилгени, жоготууга караганда мүнөздүүрөөк.~~ ~~Обочолонгон кошумча мүчө бизде тийиштүү даражада иштелбегендиктен жана ал жөнүндө мектеп грамматикаларындагы мисалдар да жарды болгондуктан~~ оргинал дуутана ~~котормо~~ ~~болсо да бир канча мисал келтирели.~~

Ал эми биз үчүн, большевиктер үчүн, чын жүректен айтканда андан да кыйын иштер бар.

Баятан бери дубдун алдында өзүнүн козырёгунун көлөкөсүндө күңүрт гана жылтыраган көздөрүн жашырып турган Лозневойду чакырып, майор Волошин мындай деп сурады:

- Алар, сенин жанагы боецтериң, кайда?

- Ушул жерде жолдош майор.

Мен таң калам! Биз канча чегинип келе жатабыз, канчалык азап чегип жатабыз. Ошондой болсо да ал, бул согуш, көп кишилердин сөөгүнө чейин жете элек! Али жеткен жок! Эми гана акырындап жете баштады, бирок али толук жете элек. Мага ал көрүнүп турат. Ал сөөккө чейин жеткен кезде анда иш бүтөт! Анда биздин кара күчүбүз да немецтерге өтө чоң коркунч туудурат.

Токойдогу даректар эми баары бир мезгилде шуулдабастан кезек менен шуулдап турду. Эң мурда кайыңдын жалбыректары ойнойт, андан кийин анын коңшусунун, липанын, куртак жалбыректары шуулдайт.

Дегтярев жаткырып:

-Албетте! Дагы бир жүз жылдан кийин! - деди.

Вазузадагы көпүрөнү бомбалады көрүнөт- деп билдирди Андрей.

- Ал, Вазуза, мындан алыспы? - деп сурады Юргин. /М. Бубеновдун аталган чыгармасынын кыргызча котормосунан/.

Ат атоочтордун обочолонгон жөндөмү менен айтылышы байыркы түрк тилдеринен да кездешет. Демек, ат тиешелүү белгиси сөздөрдүн, ай атоочтордун маанисин тактоо байыркы убактан бери эле келаткан деп эсептөөгө болот.

Мисалы:

Күскү йул алтунч ай он йанука маңа Кавсудука түшке күнчит кергек болуп - Чычкан жылы, алтынчы ай, он жанысында мага, Кавсудука, пайдага күнжут керек болуп /2-сап, 208-бет/

1. С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 208 б.

Мен Кавсуду өзүм битидим -мен, Кавсуду, өзүм жазды м /10-сап, 208-бет/.

Мен Чатур бу битигдеки - Мен, Чатур, бу документтеги... /23-сап, 206-бет/.

Биз Толу-кара, Мусур-улуг, Анч-кара мусур баслап онлук лар 6 йме бир кодматун, төгел санап алтумуз - Биз - мусур баштап Толу-кара, мусур-улуг, Анч-кара - - баарыбыз, онубуз, эчтемени кое бербестен, түгел санап алдык /11-сап, 206-бет/.

Билге Тонукук бен өзүм, Табгач илинде кулунтум - Билгич Тонукук, мен өзүм, тарбыяны Табгач /Китай - С.К./ элинен алдым /1-сап, 61-бет/.

Каганум, бен өзүм билге Тонукук өтүнүк өтүнчимин эсиду берти - каным, менин өзүмөн - билгич Тонукуктан өтүнгөн өтүнчүмдү уга берди /15-сап, 62-бет/.

Өз йигин Алп-Туран алты баг будунда үй йегирми /йашымка/ адырылдым[1] - /мен/ өзүм, йигин Алп-Туран, он алты жашымда алты урууну элден айрылдым /елдүм/ /2-сап, 21-бет/.

Кутлуг чигши мен кадыр йагыда - Куттуу чигиш, мен, катуу жоодо /1-сап, 41-бет/.

Ынал эге бен йетмиш йашымда - ынал эге, мен, жетмиш жашымда /2-сап, 97-бет/.

Тер - апа ичреки бен беш йегирми йашда ...адырылдым.

---

1. С.Е. Малов. Енисейская письменность тюрков.

- Ичтеги Тер-апа, мен, он беш жашымда атырдым /өлдүм/ /1-сап, 29-бет/.

Бул келтирилген тарыхый материалдардан ат атооч обочолонгон мүчөдөн мурун да жана кийин да келгендигин, башкача айтканда, азыркы кездегиге караганда орун тартиби жагынан эркин экендигин көрүүгө болот. Азыркы кыргыз тилинин нормасы боюнча ат атоочту зат атоочтон кийин коюп, обочолонгон мүчөнү катарында колдонууга болбойт. Азыр бизде ат атооч обочолонгон мүчөдөн мурун колдонулат. Ат атооч байыркы тилдердегидей зат атоочтук негизги мүчөнү талабастан, азыр бизде зат атоочтук обочолонгон мүчө ат атоочтук негизги мүчөнү талтайт. Демек, бүгө караганда обочолонгон мүчө байыркы түрк тилдериндегиге караганда азыркы кыргыз тилинде орун тартиби жагынан бир топ калыптанган деп эсептөөгө болот.

Байыркы түрк тилдериндеги[1] обочолонгон мүчөгө байланыштуу экинчи бир кызык нерсе - азыркы кыргыз тилинин нормасы боюнча обочолонгон мүчө катарында берилүүчү сөздүн негизги мүчө катарында айтылгандыгы. Мисалы:

Уйгур йиринте яглакар кан ата келтим - уйгур жеринен /мен/, Яглакар кан ата, келдим /1-сап, 44-бет/.

Шогур битидим - /мен/, Шогур, жазды /6-сап, 77-бет/.

Куни тириг уч йашымда кансыз болдым - /Мен/, Куну тирик, уч жашымда атасыз калдым /1-сап, 21-бет/.

---

1. С.Е. Малов. Енисейская письменность тюрков,

Кыргыз тилинин азыркы нормасы боюнча келтирилген мисалдардагы жогорку ээлер ээ боло албайт. Анткени баяндоочтогу жак мүчелер 1-жактыу керсеткену менен, адатта зат атоочторго жактамалык /личное/ маани мүнездүү болбогондуктан андагы ээлердин биринчи жак экендиги белгисиз, баш мүчелердүн ортосунда ээрчишүү жок. Азыркы кыргыз тилинин нормасы боюнча зат атоочтор өз алдынча туруп биринчи эки жактагы этиштик баяндоочторго грамматикалык ээ боло албайт. Ошондуктан жогорку сүйлемдердегү ээлерди азыркы кыргыз тили ээ деп тааный албайт. Азыр андай сездердүн ээ болушу үчүн алардан мурун баяндоочтогу жак мүчөгө карата жактама ат атоочтордон болушу керек. Ошондо гана энчилүү зат атоочтордун кимге-кайсы жакка таандык экендиги белгилүү болуп ээлик милдет аткарат. Бирок байыркы түрк тилдериндегидей негизги эмес, ат атоочтук негизги ээнин маанисин тактоочу обочолонгон ээлик милдет аткарып калат. Мисалы: байыркы түрк тилдериндегидей "Йаглакар кан ата келдим" эмес, азыр „мен, Йаглакар кан ата, келдим" болуп айтылат.

Ушентип, жогорку кулардан байыркы түрк тилдериндеги ат атоочтун обочолонгон ~~кошумча~~ мүчө менен жана этиштик баяндоочтордо зат атооч жактама ат атоочсуз, демек, кошумча ээсиз колдонулгандыгынбайкоого болот.

~~Келтирилген фактыларга караганда байыркы кезде обочолонгон мүченүн болушу жана баш мүчелердүн жак боюнча ээрчиши да азыркыдай катаал эмес, эркин болгон деген корутундуга келүүгө болот.~~

Жактама ат атоочтордун маанисин жана алардын стилдик айрым обороттордо колдонулушун карап өткөндөн кийин өтө эле болжолдуу түрдө болсо да алардын чыгышы жөнүндөгү тарыхый экскурска кыскача токтобо керек.

Биринчи эки жактын жекелик жана көптүк түрү бир сырине фонетикалык жагынан окшош. Экөө тең бирдей тыбыштар менен аяктайт: бе-н, сен-; би - з, си - з. Мындай окшоштуктар, ~~бул маселе боюнча изилдөөлөр~~ окумуштууларды, азыркы мезгилде морфологиялык составдык бөлүктөргө бөлүнбөй турган ат атоочтордун жекелик ~~түрү менен~~ көптүк түрүнүн уңгусунун тарыхый жагынан бир жана алар өз ара уңгу менен ~~жана~~ ~~кошумча элементтерден~~ турган болуу керек деген туура болжолдоого алып келген. Бирок ~~бул~~ ат атоочтордун аягындагы -н жана -з ~~тыбыштар~~ жөнүндө бирдиктүү пикир жок.

Биринчи жана экинчи жактын жекелик түрүнүн аягындагы "н" тыбышын көө бир изилдөөчүлөр "бир нерсенин негизи", "бүтүн, бир нерсе" дегенди билгизген "нең" деген сөздүн калдыгы[1] деп карашса, экинчи бирөөлөрү таандык мүчө,[2] же болбосо жекеликтин белгиси[3] деп, биринчи эки жактын көптүк түрүнүн аягындагы "з" тыбышы көпчүлүк изилдөөчүлөр тарабынан байыркы убактагы көптүк сандын мүчөсү деп каралат.

1. Н.А. Баскаков. Соотношение значений личных и указательных местоимений в тюркских языках, Доклады и сообщения Ин-та языкознания АН СССР, № 1, 1952, 138-бет.

2. Грамматика современного турецкого литературного языка, 1956, 174-бет.

3. А.Н. Кононов. Грамматика узбекского языка, 1948-ж., 125-бет.

Биринчи эки жактын аягындагы структуралык окшош элементтер (-„н") жогоркудан башкача да болжолдонушу мүмкүн. Тарыхый экскурска өтүүдөн мурда структуралык бул элементтерди алып таштаганда түрк тилдери менен монгол жана тунгус тилдеринде биринчи эки жактагы ат атоочтун окшоштугун белгилеп кетүүгө тийишпиз:

Жекелик түрү

Монголчо	би,	си
тунгусча	би,	си
түрк.	бе-н	се-н
	(ме - н	си-н,
	ми-н).	

Көптүк түрү.

Монголчо	би-да
тунгусча	ми-т
түркчө	би-з

Г.И. Рамстедт монгол тилиндеги биринчи жактын көптүк түрүнүн бир формасы ~~-~~ бид ат атооч жана көптүктүн -д а мүчөсүнөн турат деген пикирдеги ~~башка биринчи~~ (кошулуу менен бирге,) жактын жекелик түрү менен экинчи жактын жекелик түрүнөн, б.а. би + та деген ат атооч-тордун айкашуусунан турушу да мүмкүн[1] деген кызык

1. Г.И. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание, 71-бет.

2.

болжолдоону айткан. Ушу сыяктуу пикирди (андан мурда) түрк тилдериндеги ат атоочтор боюнча академик О. Бетлинг да айткан. Мунун пикири боюнча якут тилиндеги биринчи жана экинчи жактын көптүк түрү үчүн колдонулуучу "биһиги" жана "иһиги" өз ара "бис" деген ат атооч менен "икки" деген сан атоочтун /бис + икки/ айкашууларынан турган. Ал эми "бис" болсо өзү биринчи иретте "бин" жана "сен" деген ат атоочтордун айкашууларынан /кыскарган түрдө би + с/, "эһиги" өз ара сен + сен + + икки деген /кыскарган түрдө э + с + икки/ айкашуулардан турган.[1] Якут тилиндеги биринчи жактын көптүк түрү үчүн колдонулуучу биһиги, биһи жана ушул эле мааниде колдонулуучу эһиги жана иһиги, иһи өзүнүн структуралык элементтери боюнча алганда О. Бетлингдин айткан болжолдоосун ырастай алат: би + си > > биһи, /с/и + си > иһи; би+си + икки > биһиги, /с/и + + си + икки > иһиги. О. Бетлингдин акылга сыярлык мындай болжолдоосун кабыл алсак, башка түрк тилдериндеги "биз" менен "сиз" да биринчи менен экинчи жактын жана экинчи жактын өз ара айкашууларынан турган болуш керек деп ~~ойлоо кынын эмес~~ (болжолдоого болот) /би + си > биз, си + си > сиз/. Ушинтип, биринчи эки жактын көптүк түрүнүн аягындагы "з" тыбышы өзүнүн чыгышы жагынан

1 Караңыз: Л.Н. Харитонов, Современный якутский язык, 155-бет.

О. Бетлингдин бул пикири толукталсын

"си" деген ат атооч менен байланышат деп жогорку айтылган мүчөлөнүү /аффиксальный способ/ жолунан башкача да каралышы мүмкүн. Биринчи эки жактын көптүк түрү ~~ушу сыяктуу эле~~ биринчи эки жактын өз ара айкашууларынан турган болуу керек деген пикирди Л.Н. Харитоновдун[1] жана С.Е. Маловдун[2] эмгегинен да табабыз.

Бул экинчи пикирдин пайдасына структуралык окшоштукта ~~башка~~ нечиз делген төмөнкүдөй далилди да ~~колтуктаз~~ колтуктаз болот. „Мен" жана „сен" мааниси боюнча сүйлөөчү менен тыңдоочуну, өзүнүн жаратылышы боюнча жалгыз конкреттүү персонду, билдирет. Ошондуктан „би, си" дегендерге мүчөнүн кошулушу аркылуу ~~бир~~ эле ~~убакыттын ичинде~~ булар бир канча ~~бир өңчөй~~ „мен" жана „сен" болуу кетиши мүмкүн эмес, Бирок сүйлөөчү жана тыңдоочунун өзү кирген коллективдин болушу мүмкүн. Мындай коллективдик түшүнүк байыркы убакта кайталануугa мүмкүн болбогон „мен" жана сен'дин көбөйүшү аркылуу эмес, „мен" жана сен'дин кошулушу аркылуу берилген болушу мүмкүн.

Эгерде иш, чындыгында эле, тарыхый жагынан ушундай болгон болсо, эмне үчүн анда байыркы кездеги "си" сыяктуу эле жеке персонду билдирүүчү жана кайталанбоочу „сен" деген ат атоочко азыр -лар айкашат?

---

1. Л.Н.Харитонов. Аталган эмгек, 196-бет.
2. С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 52-бет.

/казахча, каракалпакча сендер, кырг. силер/? деген суроо келип чыгышы мүмкүн. Бул суроого жооп берүүдөн мурда ар бир нерсе өзүнүн убагындагы тарыхый доорго байланыштырылып каралууга керек экендигин айтууга тийишпиз.

Табыш жөндөмөсүнүн формасы байыркы түрк тилдеринде эки түрдүү колдонулган. Табыш жөндөмөсүнүн =ыг /үндүүлөр үчүн =г/ формасы зат атоочтор үчүн колдонулган: атыг, кисиг, каганыг ж.б. Ал эми ат атоочтордо болсо табыш жөндөмөсүнүн азыркыдай формасы колдонулган: бизни, буну, буларну ж.б. Мына ушуга карап П. Мелиоранский табыш жөндөмөсүнүн азыркы формасы башында ат атоочторго гана колдонулган, кийин аналогия боюнча атоочтордун жөндөлүшүндө да колдонулуп калган, б.а. =ыг форма кийин =ны аркылуу сүрүлүп, колдонулуудан чыгып калган болуу керек деген ыктымал пикирди жакшы айткан.[1]

Ушуга окшогон кубулушту биринчи эки жактын аягындагы =з менен экинчи жактын жекелик одоно түрүнө жалганган =лар мүчөсүнүн ортосунан көрүүгө болот. Байыркы убактагы орхон, енисей эстеликтеринен /С.Е. Маловдун жогорто аталган эмгегиндеги Куль-Тегин, Тоныкук жана енисей жазуулары боюнча болгон эмгегинде/

1. П. Мелиоранский. Памятники в честь Куль-Тегина, 28-бет.

бен, мен /енисей эстелигинде/, биз, сиз, сен /енисей эстелигинен сен'ди кезиктире алганыбыз жок/ деген жекелик жана көптүк маанидеги ат атоочтор кезигет. Бирок, бул енисей, орхон эстеликтеринен азыркы кыргыз тилиндеги экинчи жактын жекелик одоно түрүнүн жана жекелик сылык түрүнүн көптүк формаларды "силер" менен сиздер'ди кезиктире алганыбыз жок /стилдик обороттордо азыркы кездеги "биздер" формасын айтпаганда да/. -лар мүчөсү аталган эстеликтерде (I, II так) ат атоочторго эмес, көбүнчө зат ат атоочторго жана шилтеме ат атоочторго /булар, улар/ жалганган. Болгондо, ал кезде ~~түрүн тыбыш жагынан "си" деген ат атооч менен байланышкан жана баштапкы тыбыштык формасын өзгөрткөн~~ -з элементинин көптүк идеяны билдириш үчүн биринчи эки жактын жекелик түрүнө жалганышы эле жетиштүү болгон болсо керек.

Зат атооч жана ат атоочтордун башка түрлөрүнө жалганган -лар мүчөсү тилдин кийинки өсүш процессинде окшоштук боюнча би, си сыяктуу эле жекеликти билдирүүчү "сен" деген ат атоочко да жалганып, -з элементи биринчи эки жактан башкалардын бардыгында -лар мүчөсү тарабынан сүрүлгөн да болушу мүмкүн. Ал эми "сиз" деген ат атоочко жалганышы болсо, биринчи жагынан, ушуга байланыштуу болсо, экинчи жагынан, "сиз" дегендеги "з" баштапкы көптүк маанисин жоготуу аркасында өз алдынча бүтүн сөз катарындагы сенек

формага айланып, экинчи негиз катарында -лар мүчесүн кабыл алууга жетишкен. Буга окшогон кубулушту түрк эмес башка тилдерден да көрүүгө болот.

Жогоруда аталган тарыхый документтердеги материалдарга караганда биринчи эки жактын жекелик түрлөрүнүн өз ара биригиши аркылуу көптүк идеяны билдирүүсү орхон-енисей эстеликтеринин мезгилинен мурун, ал эми ал ат атоочторго /сен + лар > сендер, силер жана сиздер/ = лар мүчесүнүн жалганышы орхон-енисей эстеликтеринен кийин болгон болуу керек.

Биринчи эки жактын көптүк түрү үчүн колдонулуучу „биз" жана „сиз" / кырг. тилинде „сиз" жекелик сылык форма/ деген ат атоочтордун составдык элементтерин кароо менен бирге өтө эле болжолдуу түрдө болсо да, көпчүлүк убакта изилдөөчүлөрдүн көз жаратымында калып келаткан дагы бир маселеге токтоло кетүүбүз керек.

Көпчүлүк изилдөөчүлөр беттеме ат атоочтун биринчи жагынан жекелик /мен, бен/ жана көптүк /биз/ түрүнүн негизине жаткан деп би'ни эсептешет да, жана ал кээде монгол тилиндеги ушул эле маанидеги „би" менен салыштырыла да, түркологиялык адабияттарда тарыхый жагынан анын /би'нин/ кандай сөз экендиги айтылбай келе жатат.

Монгол тилинде жана тунгус тилдеринде да „бие" деген сөз бар. Ал монгол тилинде [1] 1/ тело, организм;

1. Монгольско-русский словарь, под общей редакцией А. Лувсандэндэва, М., 1957, 68-бет.

2/ рост; 3/ личность, особа; И сам, лично деген маани тунгус, манчжур тилдеринде человек, тело, сам деген маанилерди билдирет. Болгондо, башта жактама ат атооч менен өздүк ат атоочтун ортосунда азыркыдай чоң айырма болбогон болуу керек. Жактама жана өздүк ат атоочтук түшүнүк бири бирине жакын болгондуктан алар үчүн бир эле жалпы негиз колдонулган болуу керек деп ~~кээ бир изилдөөчүлөр~~, А.Ф. Бойцова, монгол жана тунгус-манчжур тилдериндеги биринчи жактын жекелик түрү үчүн колдонулуучу "би" жана өздүк ат атоочту тарыхый жагынан жогорку айтылган ушу "бие" деген сөз менен байланыштырышат.[1]

А. Ф. Бойцованын тунгус-манчжур тилдери боюнча бул айтканын, биздин пикирибизче, түрк тилдерине да колдонууга болот. Азыркы түрк тилдеринде да бой /< байыркы түркчө бод - тело, существо/ деген сөз бар. Бул сөздүн кыргыз тилиндеги бойлуу /<бой + луу/, бой кетти (= өзү эле кетти), бүткөн боюм ооруйт деген маанисин ~~/бир нерсенин боюн, бойлуу, бой кетти/~~ жана сибир түрк тилдериндеги /алт., тор., хакас/ өздүк ат атоочтук мааниде колдонулушун эсепке алганда, түрк тилдеринде да бул сөз монгол жана тунгус-манчжур тилдериндегидей эле мааниде колдонулат деп эсептөөгө болот. Мындай маанисинин окшоштугуна

1. А.Ф. Бойцова. Категория лица в эвенкейском языке, Л.-М., 1940, 68-72-бет.

жана фонетикалык жакындыгына караганда түрк тилдериндеги бой жана бод монгол, тунгус ~~манчжур~~ тилдериндеги бие менен башта тек жагынан бир болгон болуу керек. Ал эми бод, бой жана бие болуп ар түрдүү формада болуп калышы болсо — бул тилдердин кийинки өсүш процессиндеги фонетикалык кубулуш. (тун корчнушч.) ~~болушу мүмкүн.~~ Баштапкы „тело, существо" деген маанидеги "бод" деген сөздүн фонетикалык өзгөргөн формасынын азыркы кээ бир (түрк) тилдерде (ин) өздүк ат атоочтук мааниде колдонулушу (анын дифтонг формасындагы "бие" деген ~~түрүнөн~~ монгол, тунгус тилдеринде да) өздүк ат атооч ~~ыяктуу эле персонду, бирок сүйлөөчү жакты~~ (каторында колдонулушу) мунун (бие'нин) ~~билдирүүчү~~ би /> мен (= мин) деген (жактама) ат атоочтун негизинде да жатышы ыктымал экендигин көрсөтөт.

бод > бие — тело, организм > оз- (сам) > мен (я).

"Бод" деген сөздүн семантикалык өнүгүшүн (~~мунун~~) ~~схема~~ болсо ~~боюнча~~ төмөнкүдөй (схема менен көрсөтүгө) ~~кылып берүүгө~~ болот.

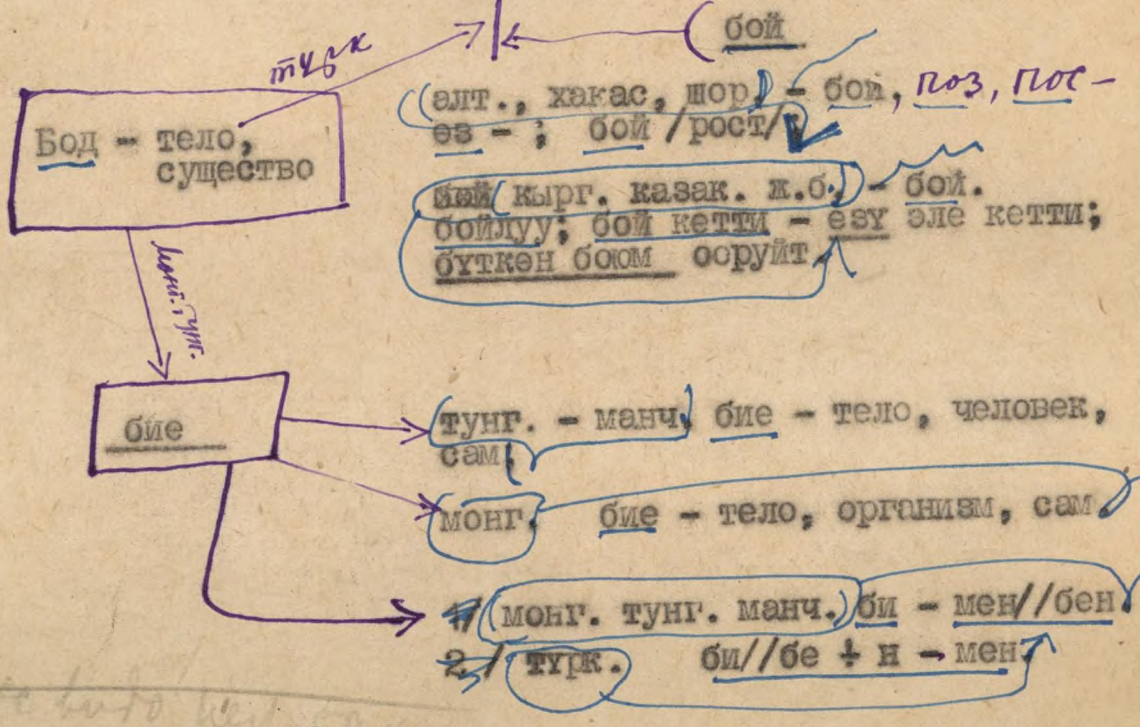

(Эми) Биринчи жактын жекелик жана лорунун ~~кептүк түрүнүн уңгулук элементин жана биринчи эки жактын кептүк түрүнүн аягындагы -з элементинин чыгышын карагандан кийин бул жактардын жекелик~~ түрүнүн аягындагы -н элементинин чыгышына да токтоло кетүүбүз керек.

Бул эки жактын аягындагы -н ~~элементи~~ жогорудa ~~жакта~~ (айтылгандай) "жекеликтин белгиси", "нең" деген сөздүн калдыгы" деп (деп болжолдонот, бирок ал башкача да) ~~айтылгандан башкача да болуп~~ жоромолдонушу мүмкүн.

Биринчи эки жактын аягындагы -н ~~элементинин~~ дин чыгышы жөнүндөгү маселени кароодо да ~~кайрадан~~ тунгус-манчжур тилдеринин материалдарына кайрылууга туура келет. Тунгус-манчжур тилдери, айрыкча монгол тилдери түрк тилдериндеги этимологиясы жагынан белгисиз болгон сөздөрдүн жана грамматикалык формалардын айрымдарынын тарыхый ~~абалын билүүгө~~ чыгышын чечүүгө чоң жардам берет. ~~Монгол тилдерин мындай белгисиз болгон тилдик айрым фактыларды таануунун ачкычы деп айтсак, ашыра чапкандык болбос!~~

Тунгус тилинде биринчи эки жактын жекелик жана кептүк түрлөрү негизги жөндөмөдө гана би, си, бу, су болгону менен, калган кыйыр жөндөмөлөрдүн бардыгында буларга "н" тыбышы кошулат. Мунун натыйжасында биринчи жактагы ат атоочтун башкы "б" тыбышы мурунчул "м" тыбышына өтөт. Ушентип, биринчи жана экинчи жактагы ат атоочтордун кыйыр жөндөмөлөрдөгү

негизги болуп жекелик түрү үчүн мин, син, көптүк түрү үчүн мун, сун эсептелет. Жөндөмө мүчөлөрүнүн бардыгы ушул негизге жалганат.[1]

Кыргыз жана башка түрк тилдеринин биринчи эки жагынын жекелик түрүнүн /бен//мен//мин, сен//син/ аягындагы "н" тыбышы да кыйыр жөндөмөлүк негизден атооч жөндөмөсүндө колдонулуучу уңгу катарында кабыл алынып калышы да мүмкүн. Мындай тескери процесстин болуусу мүмкүн экендигин ат атооч боюнча түрк тилдеринин ичинен чуваш тилинин да көрүүгө болот. Чуваш тилинде биринчи эки жактын жекелик түрү монгол жана тунгус тилдериндегидей негизги жөндөмөдө кошумча элементсиз эпе/мен/ жана эсе болгону менен, калган кыйыр жөндөмөлөрдө ат атоочтук негиз катарында буларга "н" кошулуп, эпен /мен/ жана эсен /сен/ болуп колдонулат. Жөндөмө мүчөлөрү ошол =н негизинен жалганат. Бул жагынан алганда чуваш тилинин материалы кыйыр жөндөмөлөрдөгү ат атоочтун =н негизинин калган түрк тилдеринде негизги жөндөмөгө уңгу катарында калыптануусунун өткөөл мезгилин көрсөтөт. Орхон-енисей эстеликтеринде ат атоочтун "би" жана "си" деген түрлөрүнүн жоктугуна караганда кыйыр жөндөмөлөн =н

---

1. Караңыз: О.А. Константинова и Е.П. Лебедев, Эвенкийский язык, учебное пособие для педагогических училищ, М.-Л., 1953, 111 бет.

негизинин уңгу катарында негизги жөндөмөгө калыптанышы алардан /орх. ен. жазууларынын мезгилинен/ алда канча мурун болгон болуу керек ден болжолдоого мүмкүндүк берет.

Тилде мындай кошумчаланган тыбыштын ~~башкалар үчүн~~ негиз катарында кабыл алынышынын мүмкүн экендиги "ал" деген ат атоочтун табыш жөндөмөсүндөгү формасы[1] боюнча /ал - табыш аны, жатыш ан + да - анда, чыгыш ан + дан - андан/ жана кыйыр түрдө бул ат атоочтун үндүү тыбышы менен да ырастальшы мүмкүн. Байыркы орхон, енисей жана уйгур эстеликтеринде үчүнчү жак үчүн негизги жөндөмөдө "о" жана "ол" формасы колдонулган. Эринсиз формасы -ал кезикпейт. Эриндүү, бирок кыйыр жөндөмөлөрдө (болгондо, жөндөмө мүчөлөрдүн таасиринен болсо керек) мунун эринсиз, ачык үндүү формасы колдонулган. /анда, ану /< ол/ -аны, аңа /< ол/ -ага, аңар /< ол/ - ага ж.б./ Ушунун сыңарындай эле, кыйыр жөндөмө мүчөлөрүнүн таасири астында эринчил форманын эринсизге өткөн формасы - ал кыргыз жана башка түрк тилдеринде негизги жөндөмө ~~үчүн~~ формасында колдонулуп калган болуу керек.

---

1. Караңыз: С. Кудайбергенов, Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы, Фрунзе, 1957, 109-бет.

Кыйыр жөндөмөлөрдө пайда болгон негиз кийин уңгу катарында атооч жөндөмөдө да колдонууга мүмкүн экендиги дагы түркия жана орус тилдеринин материалдары менен да эң сонун далилдениши мүмкүн. Түркия, азербайжан тилинде атооч жөндөмөдө "бу, о" болгону менен, муун көптүктүү, кыргыз тилиндегидей, уңгу тике жалганып, булар, болбостон, кыйыр жөндөмөлүк -н негизине жалганып "бунлар, болуп колдонулат.[1] Ал эми орус тилинде болсо байыркы убакта үчүнчү жактагы ат атооч болгон эмес. Үчүнчү жак буларда байыркы убактагы и, я, е деген шилтеме ат атоочтордон кыйыр жөндөмөлөрдөгү формаларынан чыгып, кийин бул кыйыр жөндөмөлөрдөгү негиз үчүнчү жак катарында атооч жөндөмөлөрүндө да колдонулуп калган. Бул айтылгандардын баары байыркы убактагы „ол" деген ат атоочтун кыргыз тилинде "ал" болуп колдонулушунун жана мен, сен деген "н" тыбышынын кийин атооч жөндөмөсүндө колдонулуп калышын ырастайт.

---

1. П.Я. Черных, Историческая грамматика русского языка, М., 1954, 203-207 бет.

Жактама ат атоочторго байланыштуу дагы бир көңүлгө аларлык маселелердин бири - көптүк түрүндө кээ бир ат атоочтор алгачкы формасын өзгөртүп жибере тургандыгы.

Кыргыз тилинде үчүнчү жана экинчи жактын жекелик түрү ал, сен болбосо да, булардын көптүк түрү аллар, сендер болуунун ордуна "алар", "силер" болуп ~~бир "л" менен~~ ~~алар" болуп зат атоочко - лар мүчөсү жалганганда~~ ~~болуп колдонулат: ата + лар - аталар, а + лар.~~ ~~ал эми "сен" деген ат атоочко -лар мүчөсү жалганганда~~ "үңгүдагы "л" жана "н" тыбыштары түшүп калат; жана "сен" деген үңгусундагы кең үндүү "э" ~~тыбыш~~ кууш "и" тыбышына өтөт. ~~да, мындагы "н" тыбышы түшүп калып "силер" болуп колдонулат.~~ Кыскасын айтканда, бул эки жакка -лар мүчөсү жалганганда ат атооч фонетикалык жагынан өзгөрүүлөргө дуушар болот.

Фонетикалык мындай өзгөрүүлөргө жана экинчи жактагы ат атоочтун эң баштапкы формасынын "си" экендигине карап, - лар мүчөсү үчүнчү жактагы а'га же болсо "си" деген ат атоочко жалганган экен деп ойлоого жарабайт. Ушу сыяктуу эле "силер" дегендин үңгусундагы ичке үндүүгө карап, муну сиз'дин аягындагы "з" тыбышы түшүп калгандагы формага -лар мүчөсү ~~ну~~ жалганган ~~дагы түрү~~ экен деп "силерди" генетикалык жагынан "сиз" менен да байланыштырууга болбойт. Булардын үңгусу болуп "сен" жана "ал"

эсептелет. Бирок буларга -лар мүчесү жалганганда үндүлөрүнүн бузулушу кыргыз жана башка кээ бир түрк тилдериндеги фонетикалык закон[1] негизделген. Аягы "н" менен бүткөн кээ бир сөздөргө -д, -л, -н менен башталган мүчөлөр жалганда же болбосо тескерисинче л ÷ н болгон учурда ээрчишүү закону боюнча эки "н" пайда болот да анын бирөө кыскарып калат. Мисалы:

н ÷ н > нн > н: мен ÷ нын > меннин > менин

л ÷ н > нн > н: ал ÷ нын > аннын > анын.

Алтайча эне-зи-н÷ дан > энезиннен > энезинен.[2]

"Ал" жана "сен" деген ат атоочторго -лар мүчесү жалганганда, үндүнүн аягындагы "л" жана "н" тыбыштары эки эселенип, анын бирөө жогорку жактама ат атоочтордогудай болуп түшүп калган болуш керек:

ал ÷ лар > аллар > алар,

сен ÷ лар > селлер // силлер > силер.

Ушундай болуу мүмкүн экендигинин теориялык жагынан кыргыз тилиндеги болуп кыскарылышын ортосундагы /сен/ - лар мүчесү жалганда, каракалпак тилинде ат атоочтук үндүгү өткөөл формасы сакталган. Башкача айтканда, каракалпак тилинде ат атоочтук үндүгү кыргыз тилиндегидей болуп кыскарылышын ортосундагы форма менен анын жогорку жактама ат атоочтордогудай болуп түшүп калган болуш керек:

ал ÷ лар > аллар > алар,

сен ÷ лар > селлер // силлер > силер.

Ушундай болуу мүмкүн экендигинин теориялык жагынан каракалпак тилинде жогоркудай формалардын колдонулушу менен да ырастала алат. Мисалы, каракалпак тилинин түштүк батыш диалектисинде слер, селлер, силлер[3] - кыр. силер.

---

1. Караңыз: С. Кудайбергенов, Аталган эмгек, 109, 112-бет.
2. Грамматика алтайского языка, составлена членами алтайской миссии, 45-бет.
3. И.А. Баскаков. Личные и лично-притяжательные местоимения в каракалпакском языке, Тюркологический сборник, № 1, М.-Л., 1951, 56-бет.

Башка тилдердеги /орус/ таандык ат атоочтук маани түрк тилдеринде илик жөндөмө аркылуу берилет. Мисалы, менин /мой/ китебим ж.б. Таандык маани мындан башка =ныкы /=нын + кы/ формасы аркылуу да берилет жана бул адатта мектеп грамматикаларында таандык ат атооч деп натуура аталып келе жатат. Мунун өз алдынча ат атооч болушуна да эч бир негиз жок[1]. Анткени бул мүчө ат атоочко /беттеме, шилтеме/ гана эмес, зат атооч жана заттык маанида колдонулган башка сөз түркүмдөрүнө да жалганат. Ошондуктан -ныкы формасындагы ат атоочторду шилтеме, сурама ж.б. ат атоочтор менен бирдей даражада коюуга болбойт.[2]

2. Бул /-ныкы/ таандык категориясынын бир формасы катарында гана каралууга тийиш. Ошон үчүн анын мааниси мында берилген жок, бул изилдөөнү талап кылуу башка маселе.

x x

x

---

1. Караңыз: Ф.Г. Исхаков. Аталган эмгек, 234-бет.

2. Караңыз: С. Кудайбергенов, Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы, Фрунзе, 1957, 99-100-беттер).

2. ШИЛТЕМЕ АТ АТООЧТОР

Затты мейкиндик жана мезгилдик ма~~лыл~~лердин негизинде башкалардан болуп көрсөтүүчү ат атоочтор шилтеме ат атоочтор деп аталат. ~~Өзөки речте затты көрсөтүү үчүн кол шилтенип же бол-бөсө баш ийкелип айтылат. Кыргыз тилинде мунун „шилтеме" деп аталып калышы да ушуга байланыштуу.~~

Кыргыз тилиндеги шилтеме ат атоочтор негизинен башка тектеш тилдердеги шилтеме ат атоочторго окшош, бирок кыргыз тилинде фонетикалык өзгөрүүлөргө жана ар кандай (кошумчалонууга) (нарыкалерге) дуушар болуунун натыйжасында алардын составы бир топ толукталган. Анын үстүнө башка тектеш тилдерден да кезигүүчү шилтеме ат атоочтордун негизги ~~негизги ат атооч-тор~~ түрлөрү кыргыз тилинде толук жана кыскарган болуп эки түрдүү формада колдонулат.

Кыргыз тилиндеги негизги шилтеме ат атоочтордун составы: 1/ бу-бул, 2/ ушу-ушул, 3/ ошо-ошол, 4/ тиги-тигил, 5/ ал. Мындан башка төмөнкүдөй да шилтеме ат атоочтор бар: тээ, тетиги - тетигил, тээтетиги - тээте-тигил; береги, тээбереги, тетереги//тетөрөгү; мына бу, мобу, мына бөрөгү//мына береги//бобереги//мобереки, мүнөгү, анөгү /кийинки экөө Талас говорунан кезигет/.

~~Өзүм чүйлүк болгондуктан бул жерде~~ шилтеме ат атоочтун негизги беш түрүнөн башка, "туунду формалары" чүй говорунун материалы боюнча берилди. Мындагы чүй жана талас

говорунун материалдарына караганда кыргыз тилинин түндүк (жана) түштүктөгү калган говорлорунда да шилтеме ат атоочтордун башка туунду формалары ~~да~~ бар болууга керек. ~~/ен болжолдоого болот/~~ Булардын кээ бирөөлөрү /Талас говорунуку/ казак тилинин модели боюнча түзүлгөн болсо, кээ бирөөлөрү негизги ат атоочтордун ~~жана~~ ~~өз ара~~ айкашуусу (жана) ~~менен~~ мүчөлөрдүн айкашуусунан турган болуу керек ~~/булардын составы жөнүндө төмөндө, өз ордунда токтолобуз/~~.

Кыргыз тилиндеги ~~негизги~~ шилтеме ат атоочтор (дун копчулугу) башка тектеш тилдердеги шилтеме ат атоочтор менен ~~канчалык~~ негизинен жакын. ~~жана алыс экендигин төмөнкү схемадан көрүүгө болот.~~

№	Түрк тилдери	Шилтеме ат атоочтор				
1	кыргыз	бу-бул	ушу-ушул	ошо-ошол	ал	тиги-тигил, тээ, тетиги, тээтетиги, /кошумча... бетти кара/
2.	алтай	бу			ол	туу
3.	казак	бул	осы	сол	ол	анау
4.	хакас	пу			ол	тиги
5.	шор	по			ол	тиги
6.	тува	бо		ал	ол	дөө, доо, ду, дуу, дүү
7.	өзбек	бу	шу, ушу	уша	у	анав, ана, шу

~~95~~ 97

~~-5-~~ 108

8.	уйгур	бу	тушу, шу		у	
9.	туркмен	бу	шу	/шу/	ол	
10.	азербайж.	бу			о	
11.	турция	бу	шу	/шу/	о	
12.	татар	бу	шушы, ушы, тушы	шул	ул	теге, ул
13.	башкыр	был	шул	ошо	ул	теге, ул, анау
14.	кумык	бу/л/	шу, шул	шо, шол	ол	
15.	ногой	бу/л/	сосы	сол	ол	ана//анав
16.	каракалп.	бул	усы	сол// шол, шул// шу	ол	анав
17.	якут					
18.	чуваш					
19.	байыркы түрк	бу	уш/уш-бу/ шу, шушу	ошул	ол,о	ол

Түрк тилдериндеги шилтеме ат атоочторду классификациялоодо бирдиктүү принцип жок. Кээ бирөөлөрү /А.Н. Кононов[1]/ шилтеме ат атоочторду сүйлөөчүгө карата болгон мейкиндик мамилеси боюнча белүштүрсө, кээ бирөөлөрү /Н.К. Дмитриев[2] / мейкиндк жана хронологиялык

---

1. А.Н. Кононов. Грамматика современного литературного турецкого языка, 171 бет.

2. Н.К. Дмитриев. Наречия места в турецком языке, со. "Памяти академика Льва Владимировича Щербы", Л., 1951, 155-156 бет. Салыштыр: Н.К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, 98 жана кийинки беттер.

мааниси боюнча белуштурет. Учунчу бирээлеру /Н.А. Баскаков[1] / конкреттуу жана конкретсиздигине карата белгилешет. Кыргыз тилиндеги шилтеме ат атоочтордун /бу, ошо, ушу, тиги, ал/ мааниси ар турдуу. Мисалы, шилтеме ат атооч "бу" жана "ушу" мейкиндик жагынан сүйлөөчүгө жакын турган об"ектини билдиргени менен, мезгилдик мааниси жагынан ар турдуу. „Ушу" көрсөткөн зат сүйлөөчүгө башта белгилүү, аны менен сүйлөөчү башта таанып болсо, „бу" көрсөткөн зат сүйлөөчүгө башта таанышк жана таанып эмес да болушу мүмкүн. Ушунтип, „бу" менен „ушу" мейкиндик мамилеси боюнча бири-бири менен жакындашса, мезгилдик мамилеси боюнча бири-биринен алысташат. Ушу сыяктуу айтууга болот. Кыргыз тилиндеги шилтеме ат атоочтор бул принцип боюнча да так белүнө албайт. Бул принципке кыргыз тилинде „бу" /жакын/, „тиги" /обочороок/ „тетиги" /алыс/, „тээтетиги" /андан да алыс турган зат/ туура келет, бирок калган ат атоочторду /ошо, ушу/ туура келбейт. Демек, кыргыз тилиндеги шилтеме ат атоочторду, башка түрк тилдеринде-гидей кылып, бирдиктүү принцип боюнча белуштурүүгө мүмкүн эместей сыяктанат. Ошондуктан ~~ар кандай принципке~~ маанисинин өзгөчөлүгүнө карабастан ар бирине жекече мүнөздөмө берүүгө туура келет.

1. Шилтеме ат атооч бу/л/ /< бу + ол/[2] мейкиндик

---

1. Н.А. Баскаков. Каракалпакский язык, II, фонетика и морфология, 270-271-бет.

2. Н.К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, 100-бет.

жагынан сүйлөөчүгө жакын турган затты көрсөтөт. Ал зат сүйлөөчүгө башта белгилүү же болбосо белгисиз да болушу мүмкүн. Шилтеме ат атоочтор аркылуу зат жайынча жана атайы дааналап, кучөгүлүп да көрсөтүлөт. Зат жайынча көрсөтүлгөндө көрсөтүлүүчү зат ат атооч менен айкашат. Дааналап, кучөгүлүп көрсөтүлгөн учурда ат атооч менен зат аркылуу берилген аныктоочтук айкашууга "мына" деген сөз кошулат (мына бу)[1] да, ал ат атоочтон мурун келет. Затты ат атоочтор аркылуу дааналап, кучөгүп көрсөтүү речти эмоционалдуу жана экспрессивдүүлүккө алып келет. Мисалы:

Мына бул жер
Мундуулардын энеси!
Мына бул жер
Өткөн кордук элеси!
Ачкалыктан
Курбум өлүп бул жерде
Калган эле
Көмүлбөстөн денеси!... /Жусуптан/.

- Балам! мына бул боорду бышырып жеп отургула /Жантөшевден/.

~~Бул киши ким? ж.б.~~

Шилтеме ат атооч „бул" дааналап, кучөгүп көрсөткөн учурда кээде заттын ордуна сүйлөөчү жактын ат атоочту да көрсөтүп калышы мүмкүн. Бирок мындан анын жогорку мааниси өзгөрбөйт:

---

1) Кээде „мына бу" фонетикалык жагынан өзгөрүп жана кысылган формада мобу болуп да колдонулат жана ал өзөки рече басымдуулук кылат.

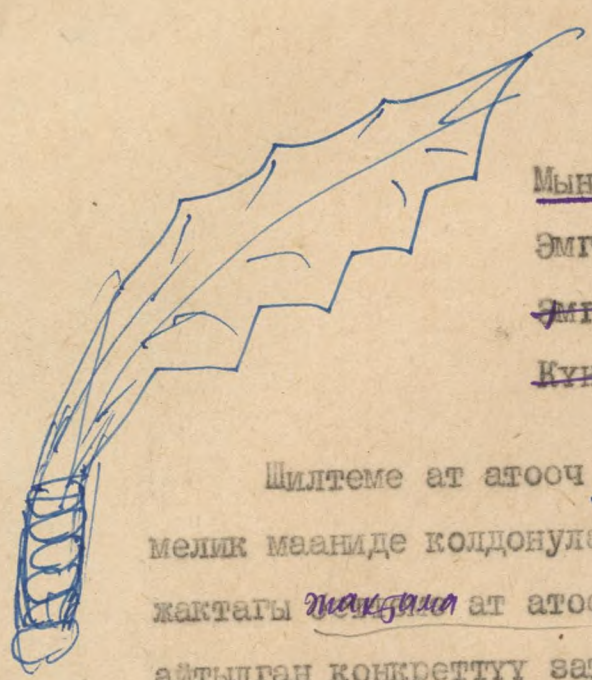

Мына бул мен
Эмгек менен жүрөмүн!
Эмгек болчу,
Күндө бүтөөм күндөгүм /Жусуптан/.

Шилтеме ат атооч "бул" дайыма эле нагыз шилтемелик мааниде колдонула бербейт, кээде ал үчүнчү жактагы предмет ат атооч сыяктуу мурунку сүйлөмдө айтылган конкреттүү затты кийинки сүйлөмдө да кайталай бербес үчүн стилдик прием /анафорическое использование/ катарында да колдонулат. Мындай учурда ат атооч мурунку сөздүн ордуна колдонулат. Кээде ал бүт сүйлөмдүн же болбосо андагы ойдун бардыгына да тиешелүү болушу мүмкүн. Стилдик прием катарында колдонулганда да баштапкы маанисинен анчалык алыстабайт, жаңы эле сөз болунган затты көрсөтөт. Шилтеме ат атоочтордун стилдик прием катарында колдонулушу көпчүлүк учурда аларды заттанууга алып келет. Мисалы:

Мандикерге кеткендердин үй-бүлөөлөрү жөнүндө камкордук көрсөтүп деп коюшат" бул барып турган алдамчылык эмеспи! /Абдукаримовдон/.

Береги тоо этегинен бери мөмөлөгөн алма, өрүгүнө көзүм тойду. Буларды кимдер жеп түгөтөт, чиркин! /Сыдыкбековдон/.

Согуштун башталганына үч жыл болуп калса да, кыргыз, өзбек, тажик жана башка ушу сыяктуу элет калктан аскерге алуу, уруш майданына жиберүү такыр

болгон эмес. Муну /тыл жумушчуларына жиберүүнү - С.К./ биз бетөнчө алкыш айтуу менен эстөөгө тийишпиз /Абдукаримовдон/.

Кийимдин чейрекери мандикерликке кетип жатса, ошол ниши силердин бүткүл үй-бүлөөнөр жөнүндө кам жерет. Дагы айтып коеюн, буга мына мен өзүм кепилдин, мунун бардыгын тен мен өз мойнума аламын /Абдукаримовдон/.

Мундуз уруусунан тарап, Булан атту кишиден туулган Жамгырчы деген хан болгон. Ал өзү Буландын улуу аялынан төрөлүп, кичүү аялдан Бөкөй төрөлгөн, мунун үч иниси болгон /Саринжи-Бөкөйдөн/.

- Саломалейкум, акелер! - деди Алым. Чуруудан чочулаган Жума менен Эсен капыстан чыккан бейтааныш үндөн чочункурай саламды алик алып тура калышты.

- Бул менин бир тууганым, Жума ата! Сизге темак алып келдим! - деп, Каныбек айтканда.../Жантөшөвдөн/.

Ат атоочтун заттык мааниде колдонулушу экиге жактан болот: бир жагынан, ат атооч мурда айтылган сөздүн же сүйлөмдөгү айтылган ойдун ордуна колдонулат, аркылуу болсо, экинчи жагынан, өзү менен бирге айтылган аныкталгычынын ордуна колдонулуу аркылуу болот. Бул боюнча алганда сын атооч менен ат атоочтун заттык мааниде колдонулушу бирдейликти түзөт дешке болот.

Салыштыр: I а/ бу кишиге бердим - буга бердим;
б/ кызыл карындашты алдым - кызылды алдым;

II а/ үйдүн жанында омоктуу бир ат

турган - муну / - бул атты/
минген киши жыгыла турган эмес.
б/ магазинде кызыл, көк батинке
бар экен. Кызылын Айша алды,
көгүн мен алдым ж.б.

Шилтеме ат атооч "бу" кээде мурдагы айтылган факт белгилүү болуп турса да, аны эске түшүрүү, ~~[illegible]~~ үчүн ~~[illegible]~~ / анамнестические использования/ колдонулат[1]. Мындай учурда аныктоочтук айкашууга бу ж.б. ат атоочту кошпой айтууга мүмкүн болот. Мисалы:

- лык мүчөсү - советтик - интернационалдык сөздөрдөн да сын атоочту жасоодо өнүмдүү мүчөлөрдүн бири. ~~Мисалы~~ Коммунисттик көз караш, партиялык принцип ж.б.

~~(Бул) - лык мүчөсү да жогоруда айтылган -луу жана -дак мүчөлөрү менен генетикалык байланышта болушу мүмкүн ж.б.~~

~~Жума мага капталды,~~
~~Алы-жайын ченебей,~~
~~Даткасына күү чөртти~~
~~Ит кашынган эмедей,~~
Жүргөн экен (бул) Жума,
Менин ким экеним кенебей.
~~Таштайын бүгүн Жуманы~~
~~Шыйрагыма теңебей~~ /Жантөшевден/.

---

1. Шилтеме ат атоочтун анамнестикалык колдонулушу жөнүндө караңыз: Ф.Д. Ашнин. Принципы дифференциации турецких указательных местоимений. Журн. Вопросы языкознания, № 2, 1958.

Кээде, тескерисинче, мурдагы айтылган сүйлөмдөн кийин кийинки сүйлөмгө шилтеме ат атооч кошулуп айтылбаса, мурунку сүйлөмдөгү ой менен кийинки сүйлөмдөгү ой бири-бири менен байланышпай калат. Айкашканда да мурдагы сүйлөмдөгү ~~ой эмне болгон~~ сөз кандай сөз болсо, кийинки сүйлөмдө да ошо сөз менен гана айкашат. Эгерде мурдагы сүйлөмдө ой жалпы болуп, конкреттүү сөз берилбеген болсо, анда анын маанисине карата тийиштүү сөз тандалып алынып, ат атооч ошо сөз менен айкашат. Шилтеме ат атооч бул'дун стилдик ~~приемдогу~~ (ыкмадагы) байланыштыргыч мындай ~~таасири~~ ролун төмөнкү эки мисалдан ачык байкоого болот.

Мисалы:

1 Кабарчы бала кеп айтат:
"Табылды келди" деп айтат
~~Бат келсин дейт Торкобек~~
~~Баарыбызды кырам дейт~~
~~Баатыр сөздү бек айтат.~~
Бул кабарды укканда
Жоргону жолго салды эми
~~Жоругу артык Торкобек~~
~~Жолго түшүп калды эми~~ /Эр Табылды/.

II Ак элечегин каркырадай ~~кылыш~~ түлкү аларды унутайын дейсиңби? Келин алчу киши алгач тоюна камынат! Бул сөзүнөн кийин Айымжан байбиче тойго камынды /Сыдыкбековдон/ /~~бул сүйлөмдөн~~ мындан мурунку сүйлөмдөрдө "сөз" жок болчу!/ ж.б.

Ерсоп кудайшы ранжыка курулга карап: — Апей бозум, солдыкана? Сен за тем теченди билип,

2. Шилтеме ат атооч ушу/л/ < уш + ол[1] мейкиндик

жагынан сүйлөөчүгө жакын турган жана башта ага белгилүү болгон затты көрсөтөт. Затты мейкиндик жагынан көрсөтүүсү боюнча шилтеме ат атооч „бул" менен биримдикти түзөт. Бирок мезгилдик мааниси боюнча андан айырмаланат, ат атооч "ушу" бу'га караганда конкреттүү затты көрсөтөт, анткени „ушу" көрсөткөн зат сүйлөөчүгө башта белгилүү болгон болот.

Шилтеме ат атооч „ушу" да „бул" сыяктуу затты жайынча, ~~жана~~ аны бир өңчөй заттардан атайын дааналап, кучотун көрсөтүү үчүн жана стилдик ~~прием~~ (икма) катарында колдонулат. Бул жагынан ат атооч бу'га окшош, „бул" жөнүндө айтканды мындайда айтууга болот. Ошондуктан кайталоо болбосун үчүн мисалдар менен гана чектелебиз.

1 Жагыз шилтеме ат атоочтук мааниси.

а/ Ушул жерде
Жоонун колу жатышкан,
Ушул жерде
Тапчыл эрлер атышкан!
Ушул жерде
Бели сынып мертинип
Жоонун колу
Бет бага албай качышкан (жусуптан).

x x x

Мына бул жер
~~Азап каарын салган жер!~~

1. Н.К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, 100-бет. Рабгузинин "Байгамбарлардын тарыхы"/Х1У к./ деген чыгармасынан шилтеме ат атоочтун уш /вот, вот этот/, ушбу /именно этот/ деген ~~лекмасын кезигет. Буга караганда ошол, ушул деген ат атоочтор~~ өз ара ош, уш + ол деген

тоочкудай составдык болуктардан турчандычын ырастайт.

105-106. ~~104~~ ~~106~~

~~Ушул кыргыз -~~
~~Жан соогалап качкан эл.~~
~~Ушул жерде~~
~~Бет алышып жоо менен~~
~~Кан жошулуп~~
~~Кара кочкул аккан сел /Жусуптан/.~~

~~б/ Менин караган жалгыз дөөлөтүм мына ушул жыртык чепкеним, мына ушул самсаалаган боз дамбалым, ушул чор баскан, өмүрүндө чарык деген нерсени билбеген кара бутум, эмгекке аябай бышкан мына ушул колдорум /Абдукаримовдон/.~~

~~Мына ушул Терек-Мазардын даңазасы Айганышка да жеткен /Сыдыкбековдон/ ж.б.~~

Шилтеме ат атооч бу'га караганда ушу'нун затты көрсөтүүсү ~~өтө күчтүү~~ Тагыраак, ~~ал затты көрсөткөндө туруктуулук менен көрсөтөт.~~ „Бу" менен ушу'нун затты көрсөткөндөгү салыштырмалуулу, мисал үчүн, буйрук ыңгайдын этиштик уңгу менен ага -гын мүчөсүнүн жалганып айтылышындай /эртең бар - эртеңдеп калбай баргын/. „Бу" менен ушу'нун кайсынысы затты күчтүү жана туруктуулук менен көрсөтө тургандыгын төмөнкү салыштыруудан эле байкоого болот: муну ал - ушуну ал[1].

---

1. Караңыз: Ф.Д. Ашнин, Принципы дифференциации турецких указательных местоимений, ~~журн.~~ Вопросы языкознания, № 2, 105 - бет.

Жарабай ууру деген ушу /Жантөшевден/.

Шилтеме ат атооч „ушу" кээде заттын ордуна фактынын натыйжасында көрсөтүп калат. Мисалы: Байдаалы үйдө болсо, бизге ууру батынабы? Эркектин үйдө жоктугу ушу да!... /„Ала-Тоо" журн./.

Кош дешет сүйгөн элиң колуң кыса,
Кайгырып, капаланып ичтен сыза.
Талантың ташкындаган укмуш элең /Мидинден/.
Кантели! Ажал ушул, кош бол, Муса!

П Стилдик прием катарында колдонулушу жана

Бирөө бар
Жечен жолу капкандан
качып чыккан түлкү!

Каткырганына ишенбе
Карынында жатат
Кадимки күлкү.

Буларга түшүнбөс гүл азык
/Жеп жатса да казып/
Коомдун мүлкү.

Ушундайды тап
Ушуларды чак
чалкан дос! /Мидинден/.

х х х
х х

" Кырк жигитти жанымдан
Кетирбей койсом немине
Макпы байкап карабай
Кырк жигиттин кебине.
Жаным менен бирге өскөн
Жалын кыраан чебиме.
Жайчылыктуу күн болсо
Жалпы баарың, келгиле"
Деп ушуну айтканда
Сөөгү бошоп жашыды

х х
х

Ушундай болгон кара таш
Ушундан барып жай алып

/Эр Табылды/.

III Мурдагы фактыны эске түшүрүү, бекемдөө маанисн.

Секретарь менен колхозчу карыя түшкөн жеңил машина кыштакка кире бергенде жону жалпырап күнгө чагылышчу. Анан көк түтүнүн бурк эттирип, эшп, мектеп алдынан өтө беручу.

Эки-экиден куушуп, эки-экиден күрөшкөн оюн кызыгындагы балдар да делдейип тура калышчу.

- Ай,ийй, райком агайдын машинасы өттү! Жанында ак сакал киши бар. Райком агай да келди!

Карылар көңүлдүү, жаштар шайыр, тынч күндөрдө секретары колхоздор кыштагына ушул салтанат менен келип жүргөн /Сыдыкбековдон/.

Мындан бир канча километр алыста турган Нарын шаарын айтасың. Ал турсун жанындагы ушу Кара-Балтаны да көрө электир.

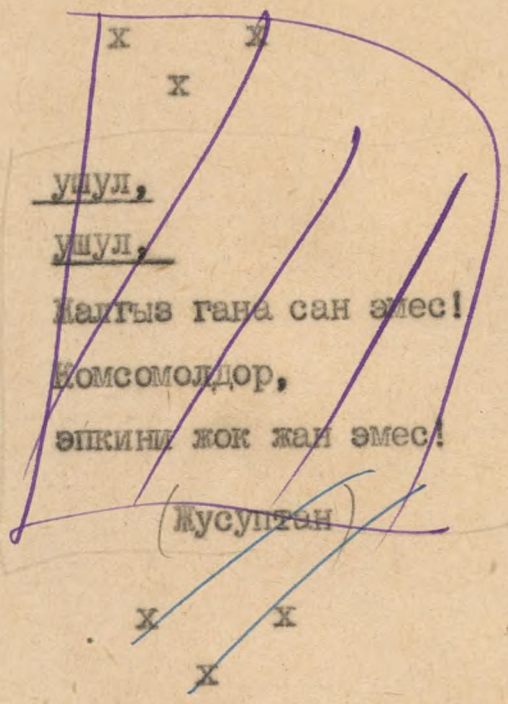

Шилтеме ат атооч "ушу" сүйлөөчүгө жакын жана ага башта таанып, белгилүү затты гана көрсөтпөстөн, көөдө сүйлөгөн биринчи жактын өзүн да көрсөтүү үчүн колдонулат. Мындай учурда ат атоочтун көрсөтүү маанисн бир канча күчөтүлөт. Мисалы:

"Шамырбек датка тирүүсүндө элди кууруду эле, эми өлгөндө да көрүнө тим жатпай, бейбечараны шорго малды. Шорго малганы эмей эмне, ушул мен байкуштан

эки кой, бир улак алды" - деди мурунку чалдын оң тарабында олтурган дагы бир чал /Жантөшевден/.

"Бу" жана "ушу" деген ат атоочтордун мейкиндик жагынан болгон жакындыгы кээде конкреттүү (лучше же), конкретсиздигине карата мезгилдик жагынан да биринин ордуна бирин колдонууга мүмкүнчүлүк туудурат. Мисалы:

Береги эки мамынын ортосунда үймөлөктөшүп, чөптөн күбүлгөн бүр-пырды оттоп жаткан топ таранчы бул ~~(//ушул - С.К.)~~ кектүү добуштан чогушуп... /Сыдыкбековдон/.

Ушундай эле (пикирди) „ошол" менен „ушул" жөнүндө да айтууга болот.

Баягы жер жайнаган каз, өрдөктү, өрүштөгү жылкыны конокторго көрсөтүп:

- Вот, вот! социалисттик чарба, социалисттик чарба! деп кубана берет. Ошол ~~///ушул - С.К./~~ социалисттик чарбаны өстүргөн демилгелүү директор /Сыдыкбековдон/.

3. Шилтеме ат атооч ошо (< ош + ол[1]) мейкиндик жагынан алысыраак турган, бирок сүйлөөчүгө башта белгилүү болгон затты көрсөтөт, Мейкиндик жагынан „бул" „ушу" жана ~~бул~~ деген шилтеме ат атоочторго карама каршы турат. "Ошо" деген шилтеме ат атоочту айткан учурда сүйлөөчү „ошо" көрсөткөн зат менен бир территорияда, демек, ал зат сүйлөөчүнүн көз алдында турушу мүмкүн, же болбосо ал зат сүйлөөчү менен бир территорияда эмес, демек, сүйлөөчүнүн көз алдында эмес, өтө эле алыста

---

1. В.В. Радлов. Опыт словаря. , вып. 1У, 1150 столбик. "Кудатгу билик" чыгармасында ош /этот/ деген формаанын бардыгы академик В.В. Радловду азыркы "ошол" деген ат атоочту тарыхый жагынан жогоркудай [illegible] бөлүүгө алып келген. "Сөздүктө" ошо'го байланыштуу "Кудатгу билик" чыгармасынан төмөнкүдөй мисалдар келтирилген:

Ошол йанлуксус ис парайын тезе , арылма сөзинө ош [illegible] Если ты хочешь безошибочно идти по этому следу, [illegible] (К.В. 52.6/

да болушу мүмкүн. Салыштырыңыз: муну эмес, көрсөткөн ошо батинкеңизди бериңиз /зат сүйлөөчүгө жакын, сүйлөөчү аны көрүп турат/. Мен да ошо бешинчи Тверская-Ямская көчөсүндө тургам /Фрунзеден туруп Москвадагы бир көчөнү айтып жатат, демек, речтин сүйлөнүп жаткан мезгилинде сүйлөөчү „ошо" көрсөткөн заттын территориясынан тышкары да болушу мүмкүн/. Шилтеме ат атооч бул'га караганда „ушу" сыяктуу „ошо" да затты конкреттүү кылып көрсөтөт. Анткени „ушу", „ошо" көрсөткөн зат сүйлөөчүгө баштатан белгилүү.

Бирок „ушу"'га каганда „ошо" мейкин дик жана мезгилдик жагынан сүйлөөчүгө алысыраактагы нерсени көрсөтөт /Ошо күндөн ушу күн К.К. Юдахинден/.

Шилтеме ат атооч „ошо" кээде мурда ~~жакта~~ жаңы эле сөз болунган затты да көрсөтөт.

Кайталоо болбосун үчүн ошо'нун билгизген маанилери мисалдар менен берилет.

1 Нагыз шилтеме ~~ник~~ ат атооч бук мааниси:

а/ Зарылдын көзү да ошол олтурган аялда болучу. Ошентип, жергеси кең жайылган, чарбасы дүркүрөп өркүндөгөн күчтүү коом өсүп келаткан. Бүгүн ошол коомдун кең жергесине, түгөнбөс кенчине сугун артып, кекчил кыянат үтүрөйүп карады /Сыдыкбековдон/. Ошол малайларымды тышка айдатып келдим /Жантешевден/.

~~"Терек-Мазардан бийба ичтик" деп, дацазалап барбаза, айылдагылар аны тез таанучу эмес.~~

- Бах - х! Терек-Мазардын бийбасындай эле бар экен, итиң! - деп, текебер айтып кымызды тескери үйлөчү. мына ушул. Терек-Мазардын даңазасы Айганышка да жеткен. Эми Айганыш ошол Терек-Мазарда олтурат /Сыдыкбековдон/ ж.б.

Шилтеме ат атооч "ошо" дайыма эле затты көрсөтө бербестен, кээде речтик шартка да тиешелүү болушу мүмкүн. Мындай учурда ал "замат" деген сөз менен айкашат да, кыймыл-аракеттин мезгилин билдирет: Шамбет бастырып келип "Ака, бол аттаның" деген. Ошол замат үйүнөн чыга салган Акмат.?

б/ Мына ошол Каныбек быйыл жыйырма бирге чыкты /Жантөшевден/. Кийинки жаз "Ь" колхозунун чоң курсак теру бээси чалыш кер кулун төл келтирген. Мына ошол керкулун быйыл жаңы асый чыгат /Сыдыкбековдон/ ж.б.

~~Кимдин кейрекери мандикерликке кетип жатса, ошол киши силердин бүткүл үй-бүлөңөр жөнүндө кем көрөт. /Абдукаримовдон/.~~

II Стилдик прием катарында колдонулушу жана

Күч кубатымды санаага жумшабайын, эмгекке жумшайын, жүрөгүмдү, кайратымды уландардын өмүрү деп тилейин. Балким, ошол да бир шыпаа болор /Сыдыкбековдон/.

~~II~~ - ~~113~~ 123

Жаман жерим
Ал күндө
Калды кетим!...
Ошону
Уксун, билсин,
Эмгекчекчи элим! /Жусуптан/.

х х
х

Торкобек кеткен жол чалып
Токтотом деп мен барып
Элимди бөөдө көрбөй
Эр Табылды баатырда
Эки сулуу кыз алып.
Тартуу кылып барам деп.
Айылмды бүлүк кылдырбай.
Аман алып калам деп
Табылды жолун тосом деп.
Таяжеси Торкобек
Жанында эки кызы бар
Жаш да болсо ошо деп
Көчүрбөй койгон айылын
Кепчүлүктүн калын жеп.
Ушу сөздүн баарысын
Бир калмак айтты безилдеп.
/Эр Табылды/.

х х
х

~~112~~ 114 124

Карындын башы Кара-Таш
Касиеттүү жер эле
Карылардын сөзүндө
Кайыбы бар дээр эле.
Как ошого баталык
Эки-үч күн эс алып
Эки жагын чапалык /Эр Табылды/.

Ш Мурдагы фактыны эске түшүрүү, бекемдее маанисин:

Анын үстүнө сарайдын түштүк жаккы бетинде терезелер /жогорудан оюлган, бийиктинен туурасы узун, көп көздөрү айнексиз/. Ошол терезелерден түшкөн күн нуру себилип, аттардын соорү жүндөрү жылт-жылт чагылышып жылуу дем берет /Сыдыкбековдон/.

"Мага керек эмес, ошо Толтойго окшогон жашаяыметкe бергиле, мен өзүм эле эптеп оокат кылам" дейин деди эле, бирок мукактанып сүйлөй албады /"Ала-Тоо" журналынан/ ж.б.

х х

х

~~ошол, ошо~~

Кубалдын саман шыбагы аяктарда, согуш чыкты: Ошол ошо болду, көп узабай жигиттер аскерге жөнөй башташты. Мурункунун баары түш катары эле өтүп кетти. А-Т, 6, 57, 4.

Кучу эле мисалдар (куда относится?)

ошол

Булардын бардыгы адеп калем кармаган кездеги эмгек болгондуктан, ошол кезде кандай жарыяланса, ошол эле бойдон жиберилди.

УЗ.УМУТ.

ошо

Жана тамеки сарайда аялдардын эчтеке билбей жүргөн тотойду аяп, ыйлап жаткан себеби ошо болчу.

x x
x

У. Шилтеме ат атооч тиги, тээ, тетиги, тээтиги мейкиндик жагынан сүйлөөчүдөн алыс турган затты көрсөтөт. Алыстагы затты көрсөтүү жагынан „ошо" деген шилтеме ат атоочко жакын, бирок андан об"ектинин көрүнүктүүлүгү менен айрылат. Башкача айтканда, „тиги" аркылуу көрсөтүлгөн зат сүйлөөчүгө көрүнүп турат. Ал эми „ошо" аркылуу алыстагы зат көрсөтүлгөн ~~[illegible]~~ сүйлөөчүгө көрүнүшү жана с дамункун. көрүнбөгү ~~шилтеме ат атоочтордун жогоруда айтылган турлөрүнөн мунун~~ Экоонун ортосундагы дагы бир айырмасы эгерде „бул", „ошо", „ушу" да аркылуу көрсөтүлгөн зат мейкиндик жана мезгилдик мамилелерге (башта фаньшрыгына) негизделген болсо, шилтеме ат атооч „тиги" аркылуу көрсөтүлгөн зат жалаңгана мейкиндик мамилеге негизделген дигинде турат. Экоонун ортосундагы мындай сальштырмалуулукту томонку мисалдан ачык байкоого болот. Мисал: Тетиги үйду көрдүңбү? Ошо (үй) менин үйүм эмг.

Шилтеме ат атооч „тиги" жана аның ~~фонетикалык жагынан өзгөрүүгө дуушар болуп~~ созулма үндүү менен келген формасы алтай, хакас, шор, тува, татар жана башкыр тилдеринде да бар ~~(жогорку таблицаны караңыз)~~. Бирок аларда кыргыз тилиндегидей "тиги" деген шилтеме ат атоочтун эки же болбосо үч жолу кабатталып түзүлгөн „тетиги", „тээтиги" сыяктуу формалары жок. Буларды кыргыз тилинин өз алдынча өнүгүү процессинде пайда болгон жана шилтеменин бул түрүнүн туундуулугу боюнча ~~алар тилин~~ башка тектеш тилдерден айруучу ат атоочтук форма деп кароого туура келет.

~~Кыргыз тилиндеги „тээ, тетиги" жана „тээтетиги"~~ дегендердин негизине ~~фонетикалык өзгөрген формада~~ жана өз ара айкашуу аркылуу „тиги" деген ~~эле~~ шилтеме ат атооч жаткан. Бул процессти схема боюнча төмөнкүдөй кылып берүүгө болот: тиги > тээ[1] /салыш.: байырк. түрк таг > кырг. тоо/, тэ/э/ > те /салыш. кырг. мага > маа > ма/ сага > саа > са[2]; байырк. түрк. буваг > кырг. музоо, алт. бозу//бозы болуп кийинкисинде созулма үндүүнүн бирөө кыскарып калган/, те + ти > тетиги, тээ + те + тиги > тээтетиги.

тигил < ти + ги - сын атоочту жасоочу мүчө + ол ; кыргыз тилиндеги "тиги" дегендеги "ти", башка түрк тилдериндеги "те" дегендеги "те", деген элементтер алгачкы үнгулук бөлүк катарында монгол тилиндеги ушул эле маанидеги те[3] /тот, вон тот/ менен салыштырылды

[1] Г.И. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание, М., 1957, 74-бет.

[2] Г.И. Рамстедт. Аталган ушул эмгек, 74 бет.

Кыргыз тилиндеги тиги, тетиги деген шилтеме ат атоочтордун нечизине „тиги" деген шилтеме ат атооч жаткан. Тиги, азу биринчи претте, те+ги деген составдык ~~элементтерден~~ болуктордон турушу мункун. Кээ бир турк тилдериндеги тете, кыргыз тилиндеги тиги дегендердин ушулук болуу мангол тилиндеги ушул эле маанидеги те (тот, вон тот)[1] менен саяштырнетиш мункун. Кыргыз тилиндеги тигил болсо те+ги+ол деген болуктордон турган болуу керек. Азыркы турк тилдеринен булардын ушулук болуу катарында те карачас тилинде сакталган.[2] Биздин тилде „тетиги", „тиги" менен бирге ~~мунун~~ булардын созулма ундуу менен келген тээ, тээтетиги деген турлару да колдонулат. Проф. К. К. Додахиндин пикири боюнча „тээ" дегендеги созулма ундуу фонемалык касиетке ээ эмес.

Ал „те" деген ат атоочтун ~~ко~~ маанисин кучатуп корсатуш учун гана созулуп айтыл~~ат~~. ~~болуп жеткелет.~~ саяштыр: чай ичип олтурат — чай ичиип олтурат.

1) Г. И. Раистедт. Введение в алтайское языкознание, 74-бет.

2) [illegible] 74 бет.

~~мүмкүн. Азыркы түрк тилдеринен унгулук бөлүк катарында "те" карагас тилинде сакталган~~[1].

Кээ бир түрк тилдериндеги /түркия/ шилтеме ат атоочтордун алыстыкты уч баскычтуу кылып көрсөтүшүнө /трех степенное удаление/ кыргыз тилиндеги „тиги" жана анын "туундуу" формаларына ~~колдонууга~~ (жакындатууга) болот. Кыргыз тилинде „тиги" деген шилтеме ат атооч сүйлөөчүдөн окчунураак турган затты, "тетиги" жана "тээ"-андан алыс турган затты, "тээтетиги"-өтө алыс турган затты көрсөтөт.

Кыргыз тилиндеги бул төрт түрдүү шилтеме ат атоочтун ордуна башка тектеш тилдерде „тиги", же болбосо „анав" деген ат атоочтор колдонулат. Сүйлөөчүдөн алыста турган заттын кыргыз тилинде жогоркудай болуп төрт түрлүү формада берилиши заттын сүйлөөчүдөн алган алыстагы ордун мейкиндик боюнча өз ара дифференцировать этип, ~~дагы~~ тагыраак кылып ~~кирет~~ көрсөтүү менен байланыштуу. Буга караганда кыргыз тилин шилтеме ат атоочтор боюнча, айрыкча, ушул кийинки түрү боюнча тектеш башка тилдерге ~~карга~~ караганда ийкемдүү деп эсептешке болот.

1 Нагыз шилтеме ~~лик~~ ат атоочтук мааниси:

1/ тиги, тигил! Көрчү,
көрчү
көрчү мунун бир ташын!
Тиги
Тиги

Суу жеп кеткен жылгасын! /Жусуптан/.

~~1. Беттеме ат атоочтун ма, са болуп кыскарган формалары айрыкча Т. Сыдыкбековдун адабияттык көркөм чыгармаларынан жыш учурайт.~~

Ал эми тигил жээк тарапта кичирээк кароонун ордундай аянтчага бүгүнкү сейил куруп чыккан боз балдар топтолду /Сыдыкбековдон/.

- Тиги биздин чабдар ат ко?
- Тиги киши зайбым /Жантөшевден/.
- Тигил кенжем болсо он үчкө эми толду /Абдукаримовдон/ ж.б.

пунктуациясын кошу керенго!

2/ Тээ: Бойлуу
Ойлуу
Бешмантчан,
Бат
Салт
Аттай басып баткактан
Тээ кечөдө
Салынды
Көрө салдым келаткан /Жусуптан/.

Тээ түнелге жакындап, эшелондун артындагы бүлбүл термелип, кызарган оту керүнбөй калганда, паровоз аз да дем ~~ким кет~~ алып кеткен кичинекей станция менен коштошконсуп, алпчасынан бардык булкунган үнү менен кыйкырды /"Ала-Тоо" журналынан/.

Те алда кайда көгөргөн көлдүн бетинде баятан сүзүп жүргөн эки өрдөк да катуу чыккан кыйкырыктан

чоҗуп, мемиреген тынч келду канаттары менен чапкылап уча женеду /Сыдыкбековдон/.

3/ Тетиги: // тээтиги: (Ой!... кызыл жоолукчан!

Тетиги маалды тосуп кой,
Тепсебесин эгинди
Аркы уйларга кошуп кой.

x x

x

Тээтиги зоону ураткан,
Омкоруп ташын кулаткан
Биздин арык казгандар,
Чекеси тердеп суу аккан /Жусуптан/.

~~Тетиги чыгыштагы чоң коктуну Демей деп коебуз. /Жантөшевден/.~~

~~Тээтиги алыскы кар баскан мөңгүлүү кыр арканын нары жагында Чаткал жатат /"Ала-Тоо" журналынан/.~~

4/ Тээтетиги:

Тээтетиги
Бел баскагы олчойгон,
Олчойсо да,
Ал ордунан алынар...
Тээтетиги
Окшош боорордон томсоргон
Алтын, күмүш
Коргошун, мис табылар. (Жусуптон)

~~x x~~

Тээтетиги түрүнгөн
Күрөгүн алып жүүргөн
Кулачын байлап суу жайып
Алда эпкиндүү күчүрмөн.
Тиги ерүнөн
Аттын аты тарта албай
Шордууларды
Далай ирет кыйнаган.
Тээтетиги
Үйүлгөн таш, кумдарын
Киши эмес
Аккан ыйын жыйнаган /Жусуптан/.

Тиги бала бараткан айылдагы бектер, тетиги үй тиктирип жардап жаткан даткалар... /Жантөшевдөн/.

Шилтеме ат атооч „тиги" менен „тетиги" жана „тээтетигинин мейкиндик жагынан болгон салыштырмалуулугун ушу өзүркү сүйлөмдөн да байкоого болот.

II Стилдик прием катарында колдонулушу жана [illegible]:

Тигилер бири/ бирине алдыртадан карашты.

Айганыш менен Каныш тигини узатып, бирдемелерди божурашты /Сыдыкбековдон/.

Түрмөнү тешкен тетиги экен /Жантөшевдөн/.

Мыскал тигилердин эч бирин тааный албады /Сыдыкбековдон/ ж.б.

Кээде „тиги" деген ~~шилтеме ат атоочтан~~ мурун "ал" деген ат атооч келиши мүмкүн. Кээде бул кыскарып "а" болуп да колдонулат. Бирок андан шилтеме ат атоочтун мейкиндик мааниси өзгөрбөйт. Болгондо, бул шилтеме ат атооч "тиги" катышкан сүйлөмдөгү затты мурдагы сүйлөмдөрдөгү саналган бир өңчөй заттар менен байланыштыруу үчүн колдонулган болуу керек.

Мисалы:

~~Биз сан карача барган жокпуз, саякаттан Чүй колхоздоруна конокко барып келебиз, апай. Мына бу күнгөй элинен болобуз. Өзүбүз - сиздей эле колхозчу элбиз.~~ Менин атым - шамбет. Башкарма боломун. Өз катарыңызда олтурган - Зарыл деген кыз. Өзүңүздөй кемпир энеси бар. Он жылдыкты жаңы бүтүрдү. Бөбектөрдү окутамын, мугалим боломун деп жүрөт... А тиги кетиреңдеп күлгөн келин - талаа бригадасынын звеновою Акия кетирекей дегенибиз болот. Өзү комсорг, азамат келин. А тигил четтеги кебелбеген жигит - Элебес дегенибиз. Ушул тентек келиндин күйөөсү. Өзү колхоздун эсепчиси /Сыдыкбековдон/.

Шилтеме ат атоочтордун заттык мааниде колдонулушуна байланыштуу адатта көз жаздымда калып келе жаткан грамматикалык кызык бир кубулушка токтоло кетүүбүз керек. Бирок ишенимдүү далилибиз жок болгондуктан азырынча жөн гана фактыны баяндоо менен чектелебиз.

Шилтеме ат атоочтордун аягындагы "л" тыбышы эң туруксуз. Бул муну тыбыш менен бүткөн негиздерге тангыч -сыз мүчөсү жалганганда, "л" тыбышы н'ге оңой өтөт, же

"Тиги" дайыма эле затты көрсөтө бербейт. Кээде "ал" сыяктуу ат атоочтук мааниде /ал эми... / колдонулбаган учуру да болот. Кийинкисинде ал сүйлөөчүнүн затка кайрылгандагы суб"ективдүү маанисин (миле) /жактырган, - жактырбагандык, ачуусу келгендик/ билдирет. Мисалы:

Мүдүрүлгөн атты Курман моюнга камчы менен чабат. Тигини! О, туягың жер баспай калгыр! Ырысы жок мал ушундай болот... /"Ала-Тоо" журналынан/.

Тигини! Тигини! оозун алжаңдатып күлөйүн деп коёт ж.б.

Ш фактыны бекемдөө үчүн колдонулушу.

Тыяктан алчактата бастырып Акмандыкына келишип, коңур үнүн заңк эттирип Шамбет:

- Ака! Э жарыктык! Бол аттаныз! деген: Ошол замат үйүнөн чыга калган Акман кемзелин күнгө жаркыратып, жүзү нурданып күлүп турган:

- Э, ботом. Мени аткарып кайда алпарасыңдар? Шамбет да, Сергей да экөө бирдей шайыр турушуп:

- Ака, куда түшкөнү! Совхозго!

- И, кимицерге?

- Тиги "Заря" колхозундагы сиздин досуңуздун кызы Акматка тийип кетиптир /Сыдыкбековдон/ ж.б.

Шилтеме ат атооч "тиги" обочолонгон кошумчанын составында да колдонулат.

~~121~~ ~~123~~ 134

Тигинде, үйлөрүндө, аларды күтүп олтурушат /Бубеновдон/.

- Тиги, энеме жардамдашып жүргөн кыз, ушул досумдун карындашы - Сан /Жантөшевден/.

Кыргыз тилинде алыста турган затты көрсөтүү үчүн "бөреги" да колдонулат. Мейкиндик мамилеси боюнча "тиги" деген шилтеме ат атоочко жакын. Алыста турган затты күчөтүп көрсөтүшү тиги'нин өзгөрүлгөн формасы төө'нүн кошулушу аркылуу болот. Морфологиялык элементтери боюнча "бөри" деген тактооч менен жакын. Бирок ар түрдүү мейкиндик мамилелерди билдирүү үчүн фонетико-морфологиялык жагынан түрдүүчө оорумениеде болуп калышы мүмкүн /бөр/и/ + ки > берки; бери + ки > береги/.

Мисалы:

Төө бөреги , ортодогу, жоноолда укурук сүйрөткөн бир атчан бастырып келаткансыйт.

"Бөреги чоң таштын үстүнөн өтсүн өстөн" - деп, Шамбет менен Сергейге кедеш берип көрөт /Сыдыкбековдон/ ж.б.

5. Шилтемелик мааниде үчүнчү жактагы жактама ат атооч "ал" да колдонулат.

Ат атооч "ал" сөзгө катышпаган "суб"ектини" билдирүү үчүн эмес, алыста турган затты көрсөтүү үчүн айтылган учурда, шилтеме ат атоочтук мааниде колдонулат. Аныкталбычсыз турганда анын шилтемелиги

сезилбейт, жен эле мурдагы сүйлемдө берилген заттын ордуна колдонулган жактама ат атооч катарында кабыл алынат. Ат атооч "ал" шилтемелик мааниге аныкталгычтын кошулушу аркылуу ~~гана~~ жетишет. Сальштыр: ал көрүнбөйт - ал бала көрүнбөйт. Мисалдар:

~~Анын сыцарындай, бул Каныбек аттуу бейтааныш баланын ким экенин ким айтат? Балким, бул бала эч тендеш жок енерпоз болуп, эл мактанып жомок кылар! Ал балким, бул баланын алдынкөр, аркасын жар тороп турган чыгар!~~ Тиги бала бараткан айылдагы бектер, тиги үй, тиктирип чардап жаткан даткалар, миңбашы, старшылар турганда, балким, ал бала мага окшоп өнөрүнүн үзүрүн кәрө албас!... /Жантешевден/. Ат атооч "ал" шилтемелик мааниде колдонулган учурда, мурда сөз болунуп алыста турган (бирок козго корунгон) зат көрсөтүлөт. ~~Алыста турган зат сүйлеечүгө көрүнүшү да мүмкүн, көрүнбөшү да мүмкүн. Мисалы:~~

Ал үй - завод, ал үйдө эмгек эрлери бар.
Шакылдап машиналар чыгарат шаң.
~~Ошол завод, ошол эрлер кубатынан~~
~~Мейримдүү нурун тегүп атты саатаң.~~
/Жусуптан/.

Тигине ак чоку. Ал бөрү тирдүү зайзанын учундай асманга созулуп, зор Тянь-Шандын мунарыктаган башка чокуларынан баарынан бийик көрүнүп, менменсинип көк

тирөөдө. Ал чокуну көргөн адам: "О, булутка чулганган жарыктык, сен жаралганы чокуна башка жан тургай ымырык конгон эмес чыгар. Кыш да, жаз да муз оронун, булут бүркөнүп турганың турган". Өзүнөн кеминде жетимиш-сексен километр алыста турган муз чокуга ал адам ушуну айтар эле /Сыдыкбековдон/.

-Тетиги үстү ак шифер менен жабылган үй, эмне болгон үй?

- Ал үй - "Путь коммунизм" совхозунун сарайы /кийинки мисалдагы жооп берген сүйлөөчү үйдү көрүп турып ~~ал~~ айтышы мүмкүн же болбосо ал үй ага башта белгилүү болгондуктан көрбөй эле алыста турып айтышы да мүмкүн/.

Ат атооч ал'дын башка шилтеме ат атоочтордон ~~кагы~~ өзгөчөлүгү аныкталгычсыз колдонулгандыгына байланыштуу субстантивдеше албайт. Эгерде аныкталгычсыз ~~субстантивдик маанида~~ колдонулган болсо, анда ~~шилтемелик маанини менен~~ стилдик прием /анафористское использование/ катарында да колдонула албайт. Бирок мурдагы фактыны бекемдөө же болбосо мурдагы сүйлөмдөгү заттар менен кийинки сүйлөмдөгү затты логикалык жагынан байланыштыруу, аны эске салуу үчүн колдонулат. Мисалы:

Ал Жума, Алайдан келген Жума деген киши берди де. Ал, Жума, өзү комузчу, сурнайчы, кыякчы, чоорчу экен.

(Жантошевден).

Ушунчалык өнөрү менен ашка келип ачка калган экен деп айта жүр, садаган! деди да, Жума кабагын чытып, үшкүрө туруп, комузун бир колуна, чапанын экинчи колуна алып, "кош айланайын!" - деди да аттарга карай басып кетти /Жантөшевден/.

Көп тойдо болуп, көп ашты көргөн билермандардын акылы боюнча ар кайсы жерден жана ар уруудан келген конокторго батышынча үй бериишип, меймандар кирген үйлөрүнөн адашпасын үчүн ал үйлөрдүн түндүгүнөн ак асаба чыгарып, асабанын учуна көпөлектүн канатындай кылып түркүн желек байлашкан / Жантөшевден/.

Каныбек чон аякка бөксө сөрпөнү өзү көтөрүп, Альмта табакты көтөртүп, Жумага карай жөнөп калды.

- Ал Жума дегенин жаш кишиби?

- Кайни элүүдөн ашып калган /Жантөшевден/.

Азыркы кезде көбүнчө үчүнчү жак үчүн жана кээде шилтеме ат атоочтук мааниде колдонулуп жүргөн "ал" өзүнүн эң баштапкы маанисси боюнча шилтеме болуп эсептелет, бирок кийин көбүнчө жактамалык мааниде да колдонулуп калган. Баштапкы шилтемелик маанидеги ат атоочтун кийин жактамалык мааниде колдонулушу жагынан кыргыз /башка түрк тилдери да/ тили да башка системадагы тилдер менен бирдикти түзөт. ~~Белгилүү, шилтеме ат атоочтун кийин үчүнчү жактагы жактама ат атоочтук мааниде өтүп кетүү процесси дүйнө жүзүндөгү~~

Тилдерде бирдей болгон болуу керек. Мисалы, байыркы орус тилинде[1] да биринчи эки жак үчүн колдонулуучу эки гана беттеме ат атооч болгон, үчүнчү жак болгон эмес. Үчүнчү жак үчүн кийин шилтеме ат атооч колдонулуп калган. Ушу сыяктуу эле бурят-монгол тилинде да „тэдэ", „тэдэнэр" жана „эдэ, эдэнэр" /те, эти/ деген шилтеме ат атоочтордун көптүк түрү үчүнчү жактын көптүк түрүнө айланган. Бурят-монгол тилинде ушу убакта да үчүнчү жактын жекелик түрү жок[2]. Бул жана ушуга окшогон факттар изилдөөчүлөрдү түрк тилдериндеги 3-жактык ат атооч да өзүнүн чыгышы жагынан шилтеме ат атооч болуп эсептелет. деген корутундуга алып келген. Бирок түрк тилдериндеги үчүнчү жак үчүн колдонулуучу беттеме ат атооч /ал, ол, о, ул, у/ баштапкы маанисинен биротоло алыстап кеткен жок. Анын кээде шилтеме ат атооч катарында затты, кала берсе ат атоочтун өзүн да аныктап турушу /ал бала, ал тиги кызыл жоолукчан/ анын баштагы шилтемелигинин калдыгы болуп эсептелет.

Ат атоочтун ол//ул формасын татаал шилтеме ат атоочтордун жасалышындагы „конструтивдик элемент" деп проф. Н.К. Дмитриев эң туура көрсөткөн[3]. Кыргыз жана башка түрк тилдериндеги ошол, ушул, бул же болбосо байыркы өзбек, уйгур тилиндеги ушбу, туркмен

---

1. П.С. Кузнецов, Историческая грамматика русского языка /морфология/, Из-во МГУ, 1953, 126-бет; П.Я.Черных, Историческая грамматика русского языка, М., 1954, 206-бет.

2. Караңыз: Г.Д.Санжеев. Грамматика бурят-монгольского языка, 49бет.

3) Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, 100-бет.

тилиндеги шубу[1] дегендер жөн эле ат атоочтордун өз ара айкашуусунан турбастан, буларды айкалыштырган кандайдыр бир семантикалык процесс болушу мүмкүн. Семантикалык мындай байланыштыруу ~~/семантическая увязка двух местоимений/~~ постпозитив ол /бу + ол/ жана бу /уш + бу/ аркылуу берилген күчөтүп көрсөтүү болушу ыктымал. Азыркы кездеги татаал ат атоочтордогу конструтивдик элементтен /ал, ол/ мындай күчөтүп көрсөтүү оттенкасы байкалбаганы менен, („кудатчу билик" жана Рабгузинин „Байгамбарлардын тарыхы" ат туу чыгар-масынын) ~~тилинин~~ (1148.) котормосунан байкалат. Мисалы, анда: бу - этот; (ош - этот (радлов, ~~уш~~); ошул - именно этот 2.) уш - вот, вот этот; ушбу - именно этот[2]. Бул кийинки 18 менен салыштыр: ушул - это самое; мен - ушу(1) мен/ден/, өзүм - мен өзүм, тиги - ал тиги; бу - мына бу, ушу - - мына ушу, шу - шушу /кийинкиси байыркы түрк:, татар/ ж.б.

Жогорку айтылган татаал ат атоочтор өз ара мейкиндик менен мезгилдик мамилелердин кошулушуна негизделип түзүлгөн болушу керек. Ошол, ушул деген ат атоочтордун баштапкы уңгулук элементтери-ош, уш азыркы кезде өз алдынча колдонулбагандыгына байланыштуу булардын мааниси эч сезилбейт. Бирок уңгусу али күнчө өз алдынчалыгын жоготпогон "бу деген ат атоочтон сезилет, башта ал /сүйлөөчүгө жакын турган/ мейкиндик мамилени билгизген сөз болуп, ага мезгилдик мамилени

б 1. А. П. Поцелуевский, Происхождение личных и указательных местоимений, Ашхабад, 19-бет.

2. С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 439, 405-бет; Енисейская письменность [illegible] 109-бет.

129

~~124~~ ~~126 б~~

140

билгизген "ал", "ол" деген ~~сөз айкашып, мейкиндик~~ жана мезгилдик мамиленин негизинде өз ара ыкташып, /кала берсе кийин биригишип /ош + ол/ сүйлөөчүгө жакын тургон зарбы ~~билгизип калган болуу керек /бу + ол бу/л/~~. Ушинтип, эгерде азыркы кездегидей "бу" барып ол'го ыкташпастан, "ол" келип бу'га ыкташкан болсо, азыркы кездеги синтаксистик ыкташуунун тартибин тарыхый жагынан карап чыгуу да көңүлгө арзырлык нерсе.

6. Кыргыз тилинде ат атоочтук мааниде береги да колдонулат.

"Береги", "бу" деген шилтеме ат атоочтун морфологиялык варианты болуп эсептелет. Мааниси жагынан "тиги" деген шилтеме ат атоочко жакын, өз алдынча турганда сүйлөөчүдөн алыс турган затты көрсетет.

Мунун затты күчөтүп көрсетүшү кызык. Эгерде береги'ге "мына" деген сөз кошулса, "берити" билгизген алыстагы зат күчөтүлүп көрсетүлбөстөн, сүйлөөчүгө жакын турган зат көрсетүлөт. Мындай учурда мунун билгизген мааниси "бу" деген ат атоочко "мына" деген сөздүн кошулушу аркылуу берилген маани менен бирдей, экөөнү бири бири менен алмаштырып колдонууга мүмкүн. Мисалы: береги киши (→ сүйлөөчүдөн окчунураак турган зат); мына береги[1] киши / → сүйлөөчүгө жакын турган зат) = мына бу//мобу киши. Эгерде "береги" тиги деген шилтеме ат атоочтун фонетикалык өзгөргөн түрү менен айкашса /тээ береги/[2], анда өзүнүн билгизген мааниси боюнча алыста турган зат күчөтүлүп көрсетүлөт. Мисалы:

Береги сол көзү таңылган бултук орой неме экен. Береги эки адырда катар шыкыраган аттар куду анын эс тарткан балдарындай /Сыдыкбековдон/.

Тээ береги, ортодогу жонокдо укурук сүйрөткөн бир атчан бастырып келаткансыйт /Сыдыкбековдон/.

1. "Мына береги" кээде мына берегу //бобереги//мобереги кала берсе мунегу /Талас говорунда/ болуп да колдонулат.

2. Кээде ушул эле мааниде тетереги//тетерегу деген сөздөр да колдонулат жана булар "тээ береги" менен тектеш болуш керек.

Башка шилтеме ат атоочтор сыяктуу "береги" да заттык мааниде колдонулушу мүмкүн.

Ботом... берегинин кейнөгү башка да. Өзү кыргыздын кызы го? И. И... таптатынакай болгон ананайын...

Элдин күткөнү берегиде келе жаткан чоң сакал Дмитрий эле /Сыдыкбековдон/.

Шилтеме ат атооч "береги" морфологиялык курулушу жагынан да шилтеме ат атооч тиги'ге окшош. Экөөнүн аягындагы -гы ~~элементи~~ мүчөсү сын атоочту жасоочу -кы мүчөсү болуш керек /салыштыр арт - арткы, шаарда - шаардагы ж. б./. Экөөнүн тең -гы мүчөсү жалганган ~~базалык~~ бөлүгү ~~ушул турган калыбы боюнча~~ /бере, ти/ өз алдынча колдонулбайт. ~~х~~ "Береги" ~~өзү "бу"~~ деген шилтеме ат атооч~~тун морфологиялык варианты болсо~~, "берки" деген сын атооч жана „бери" деген тактоо менен ~~берегинин варианты болуш керек: Салыштыр: Булар менен "бери" деген тактооч да тектеш.~~

тектеш болуш керек:

~~береги < бе + ра//ре//ри + ги~~,

~~берки < бер < бе + ри + ки < бе//ра//ре//ри + ки.~~

т. перенести на 141 стр.

~~Булар менен „бери" деген тактооч да тектеш~~

берки < бер/и/ + ги > береги. Бирок берегинин шилтеме ат атоочтук мааниде, беркинин сын атоочтук мааниде колдонулушуна байланыштуу, б.а. семантикалык мындай айырмачылык өзү менен бирге буларды толук /береги/ жана кыскарган формада (берки) болуп өзгөрүшкө алып келген.

132-133 ~~129~~ ~~135~~ 143

~~-1-~~

Акырында шилтеме атоочтун калган түрлөрү /бул, ошол, ушул/ менен беттеме ат атоочтордун тарыхый салыштырмалуулугуна да токтоло кетүүбүз керек.

Кыргыз тилинде "бу/л/"деген шилтеме ат атооч менен калган түрк тилдеринде ушул мааниде колдонулуучу ~~ат~~ атоочтун /бу//по//пу/ (деген ат) фонетикалык жагынан (анчагык) ~~айырмасынын~~ жок~~тугун жогорто келтирилген схемадан көрүүгө болот~~. Структуралык элемент жагынан алганда ат атоочтордун ичинен көңүлгө аларлыгы - ошол жана ушул. Кыргыз тилинде үндүү менен башталуучу бул ат атоочтор башка түрк тилдеринин көпчүлүгүндө шу/л/, шо/л/ болуп үнсүз менен башталат. Болгондо, бул тилдерде ош, уш деген ат атоочтордун уңгулук бөлүгүнө "ол//ул" деген конструктивдик элемент жалганганда, уңгулук бөлүктүн башкы үнсүзү түшүп калып, алар шу/л/, шо/л/ формасын кабыл алган (болуу керек.) Ал эми "бул" дегенде болсо сөздүн башы үнсүздөн болгондуктан ал өзгөрүүгө учурабаган.

Демек, буга караганда кыргыз тилиндеги „ошол, ушул" дегендерди башка түрк тилдериндe ушул мааниде колдонулуучу ат атоочтордун структуралык толук формасы деп кароого туура келет. Жактама менен /бе//би, се, си/ шилтеме ат атоочтордун /бу, шу/ фонетикалык окшоштугуна /с~ш: таш ~ тас; орх. суб, түркм. сув, чув. шыве/ карап, кээ бир изилдөөчүлөр ат атоочтун бул эки түрү тарыхый жагынан бири-бири менен байланыштуу ~~болуш керек~~ деп карашат[1].

Биринчи жактын жекелик жана көптүк түрүндөгү "б" менен шилтеме ат атоочто /бу/ колдонулуучу "б" бирдей. Ал эми булардагы "е" /бе/, "и"/би/ жана "у"/бу/ тыбыштары болсо маанини ажыратуу үчүн колдонулган болуу керек. Жактама /бен, биз/ менен шилтеме ат атооч бунну ушундайча кылып байланыштырууга болот. Ал эми „сен, сиз" менен „ошол, ушул" деген ат атоочторду бири бири менен байланыштуу ~~буга~~ тогоркуга алар ишен жонунда ишенимдүү фактылар жок. караганда кыйын жана ~~чырдуураак.~~ Эгерде „шул, шол" деген ат атоочтордун ~~ушул~~ унгу биринчи белүгүн „шу, шо" деп ~~алса~~ эсептесек, байланыштуу да болушу мүмкүн. Ал эми „ошол, ушул" дегендердин уңгусун „ош, уш" деп ала турган болсо, анда буларды с~ш тыбыштарынын алмашылышы аркылуу „се, си" менен тикеден тике байланыштырууга болбойт. Анткени мында „ош, уш" дегендердин алдыңкы үндүү тыбыштарынын кайдан келип калгандыгы белгисиз болуп калат. Кыскасын айтканда, жак тана менен

---

1. А.П. Поцелуевский, Жогорто уда аталган эмгек, 15-бет; Н.А. Баскаков, О соотношении значений личных и указательных местоимений в тюркских языках, 136-бет; Н.К. Дмитриев, Об указательных местоимениях в башкирском языке, Труды московского института востоковедения, сб. №4, 1947, 71-бет.

135

~~129~~ ~~1305~~

~~- 26 -~~ 145

~~как менен~~ шилтеме ат атоочтордун тарыхый байланыш-туулугу азырынча чечиле эле~~х~~ маселе болуп эсептелет.

~~131~~ 136

~~-2-~~ 146

3. Сурама ат атоочтор

Белгисиз затты же сандык жана сапаттык белгилерди аныктоо үчүн колдонулуучу сөздөр сурама ат атоочтор деп аталат. Кыргыз тилиндеги сурама ат атоочтор төменкүлөр: ким?, эмне? /не?/, кандай?, кайсы?, ~~кандай?, кайсы?~~ канча?, нече?, кайда? /кана?/, кайдан?, качан?

Бул ат атоочтор сурамалык мааниде колдонулган учурда бир сөзгө же болбосо бүтүн бир сүйлөмгө да тиешелүү болушу мүмкүн. Бирок бул эки учурда тең затты жана сын-сыпаттык белгини көрсөтө албайт, мунун ат атоочтук көрсөтүү мааниси тыңдоочунун жообу аркылуу ~~тактала~~ такталат. Мисалы: Бул ким? - Уулум. Кайсы үй? - кийинкиси. Өңү кандай? - кызыл . Келтирилген мисалдагы сурама ат атоочтор бир сөзгө тиешелүү болуп, анын сурамалык конкреттүү жана көрсөтүүчүлүк мааниси тыңдоочунун жообу болуп түшкөн сөз аркылуу аныкталып турат.

Жогорто (уда) айткандай, сурама ат атоочтор кээде бүтүн бир сүйлөмгө же болбосо ~~ага тема болуп түшкөн~~ ага (тиешелүү болгон) бүт бир ~~макалага~~ (баяндамага) да тиешелүү болушу мүмкүн[1]. Мындай учурда ат атоочтун белгисиз нерсени суроо үчүн колдонулгандагы, конкреттүү мааниси ~~макалада~~ ацгемеде баяндалган мазмун боюнча аныкталат. Мисалы, газета, журналдардын бетинен "Курулушка керектүү материалдарды кайдан табууга болот?", "Керимбек качан оңолот?" деген сыяктуу темадагы макалаларды кезиктирүүгө болот.

1. Караңыз: Б. Н. Головин, О разновидностях грамматического значения вопросительно-относительных местоимений, Уч. записки Вологодского пед. инст-та им В.М. Молотова, том ХУШ, филологический , Вологда, 1956, 366-367-бет.

Мындай учурда сурама ат атоочтор мааниси жагынан белгилүү жана белгисиз затка тиешелүү болушу мүмкүн. Эгерде темага катышкан ат атоочтук суроонун конкреттүү мааниси макаланын мазмунунда жооп катарында берилсе, анда ат атоочтун эмнеге тиешелүүлүгү конкреттүү болот, тескерисинче болсо, белгисиз затка тиешелүү болот. ~~Бул кийинки~~ учурда ат атооч ~~белгисиз жана белгисиз болуп учур атооч философиядагы отрицание и отрицаниече дегенге окшоп калат. Бирок эки учурда тең ат атоочтун мааниси сез же болбосо сүйлөм аркылуу эмес, бүтүн бир макаланын мазмууну аркылуу конкреттелет.~~

~~Жогорку~~ бул кыскача мүнөздөмөдөн кийин сурама ат атоочтордун ар бирине жекече токтолобуз:

1. Ким[1] деген сурама ат атооч, башка түрк тилдериндегидей эле, кыргыз тилинде да адамга гана берилет. Кең жана кууш үндүүлүгү боюнча гана айрылбаса, түрк тилдеринде (бул) сурама ат атоочтор негизинен бирдей, ~~жана~~ ~~алар~~ ушул маани ни берчү үчүн монгол тилдеринде да ~~колдонулуучу~~ хэн /бурят-монг./, ~~хэн~~ /монгол/ ~~менен да сальштырышы мүмкүн.~~ формасында кездешет.

~~дать схему~~

2. Эмне, эмне, не. Сурама ат атооч "эмне" адамдан башка жандуу жана жансыз заттардын бардыгына ~~колдонулат.~~ берилет. Бул жагынан алганда кыргыз тилиндеги ат атооч „эмне" менен орус тилинде ушул мааниде колдонулуучу ат атоочтун ортосунда айрыма бар. Орус тилиндеги эмне? /что?/ адамдан башка жандуу заттарга да ~~колдонулат.~~ берилет. Кыргыз тилинде эмне?

1. В. Шот, Түрк тилдериндеги "ким" деген ат атооч монгол тилиндеги күм + үн - киши деген сөздөн чыккан деген пикирди айткан. Сальштыр: Бурятча нун - киши, байыркы түркчө күн /народ/ - эл; монг. кара күн /простолюдин/ /С.Е. Малов/; Караңыз: А.Н. Кононов, Грамматика современного турецкого литературного языка, 177 бет, 322.

~~133 А~~ ~~138~~ 148

(жана чүй ороонун ар түрдүү райондорунда немне, ниме, имне, немене, неме (карацыз: материал чуйского говора), немине (эпосто)

менен бирге сейрек болсо да ушул эле мааниде не да колдонулат. Бирок эмне'ге караганда „не" деген атоочтун колдонулуу сферасы тар. Ал жандуу жана жансыз заттар үчүн эмес, стилдик оборотторго жана айрым жазуучулардын чыгармасынан кезигет да, кебүнчө нерселик /предметтик/ эмес, заттанган түшүнүктөгү сөздөр /опредмеченные понятия/ (берүү үчүн) колдонулат. ~~Болгондо, бул ат атооч бизге казак тилинен колин кирген болуу керек. Мисалы: Не бар, не жок / эмне бар, эмне жок деген мааниде/. Нелер бар да, нелер жок /бардыгы тең бар деген мааниде/.~~

~~СР 133-Б.В.~~

~~133 б~~

~~139~~ 149

~~Документалдык маалыматтарга жана~~ Кыргыз тилинин ~~бүнүн~~ материалына караганда, ~~кыргыз тилинде~~ анда эки түрдүү маанидеги "не" деген сөздүн бардыгы байкалат. Мунун бирөө - ~~фарсы~~ иран тилинен (дери) кирген "ни" деген тангыч маанидеги "не" [1], экинчиси - түрк сөзү, сурама атоочтук маанидe колдонулат, ~~фарсы~~ жана ал иран тилинен (дерин) кирген тангыч менен омонимдеш. ~~не~~ ~~Кийинкиси бизге, казак тилинен кирген болуу керек жана ал интонация, контекстиге карата түрдүү маанидe колдонулат,~~ ~~фарсы~~ иран тилинен (дерин) кирген „не" орус тилине которулганда гана болбосо, азыр анын кыргыз тилинде баштапкы тангычтыгы сезилбейт, ал мааниси жагынан "же" деген ажыраткыч байламтанын маанисинде колдонулат. ~~мисалы~~:

~~Фарсы тилинен кирген тангыч не'ге мисал:~~

1. Мына үч айдын жүзү болду, жалгыз уулу Касеинден не кат, не кабар жок /Т. Сыдыкбеков (дон) ~~Биздин замандын кишилери, Фрунзе, 1952, 131-бет.~~

2. Мына төртүнчү айдын жүзү болду. Эч биринен не кат, не кабар келбей, Каныш да, Айымжан да кайгыдан мөгдөштү. ~~/ушул эле китеп, 133-бет/.~~

3. Эшик жабык, сырт караңгы; не терезеден шоола түшпейт, не жетинчи лампа жарык күйбейт. ~~/ушул эле китеп, 133 бет/.~~

Не'нин ат атоочтук маанисине мисал: -Э-э жолуңар болсун, байкелер! - дейт Чегиртке анткендерди далыга салып, - не керек кейип? Акча барбы? чытырман токойдон жол чабат.

---

1) Л. Жирков, Персидский язык, М., 1927, 125-бет.

~~133~~ ~~8~~ ~~140~~ 150

Тогуздан кийинкиге эсептин кереги не?

– Э – э эжеке, сурап не кыласың? Несин сурайсың, садага /Т. Сыдыкбековдон/. Не бар, не жок (// „эмне ~~бар,~~ болсо да" ~~эмне жок~~ деген маанисинде) ~~/суроо мааниси/.~~ Нелер бар да, нелер жок. Не сөздөр айтылбады. Не түркүн кездемелер турат. Дүйнөдөн не бир адамдар өттү. /Мында суроо мааниси жок. „Ар түркүн, ар кандай, бардыгы бар" деген мааниде/. Керимбек жаш кезинде не деген жигит эле (// эмне деген.../ /кандай сонун, жакшы деген мааниде/. ж.б.

~~111~~ 151

~~Кыргыз тилиндеги "эмне" деген ат атооч ушул маанида колдонулуучу тектеш башка тилдердеги ат атооч менен формалдык жагынан канчалык алыс жана жакындыгын төмөнкү схемадан көрүүгө болот.~~

Сурама ат атооч ~~"эмне" кыргыз тилинин~~ оозеки речтеде кээде эмине, немине болуп да колдонулат. ~~Мунун үстүнө~~ (Оңдону менен бирге) казак тилинде ушул мааниде колдонулуучу "не" менен бирге немене формасы да бар. Мындай фактыларга карап, кээ бир изилдөөчүлөр кыргыз тилиндеги "эмне" деген ат атоочту казак тилиндеги "немене" менен байланыштырышат: эмне< эмине< эмене< немене[1];

---

1. Ф.Г. Исхаков, Местоимения, Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть II, морфология, 236-бет.

(Ал) немне өз ара не + ме + не элементтерине бөлүнөт дейт да, тарыхый жагынан булардын кандай сөз экендиги көрсөт~~үлбөйт~~ пойт. Бирок мындан ~~мурунку~~ башка түрк тилдериндеги неме өз ара не + ма деген элементтерден турат, мындагы ма чуваш тилиндеги ушул маанидеги мен деген ат атоочтун бир түрү дегенине караганда казак тилиндеги "немене", демек, кыргыз тилиндеги "эмне" да жогорку эле бөлүктөрдөн (ме(н)) турган болуу керек деп ойлоо го болот. ~~кыйын эмес.~~ Мындай болгон учурда бир эле маанидеги эки ат атооч үч жолу (не + ме/н/ + не) кайталанган болот. Кыргыз тилиндеги „эмне" деген ат атооч өзүнүн составдык элементтеринин минтип үч жолку кайталанышынан турган дегенге жана сөз башындагы "н" тыбышынын белгисиз түшүп калышына караганда[1] башка га болжолдоо нушу да ~~чындыкка жакынырaак болушу~~ мүмкүн ~~/более вероятным кажется другое предложение, согласно которому/~~. Бул болжолдоо мындай: эмне < эмине < эм/ий/ не < эмей не. Мындагы не - белгилүү сурама ат атооч[3]. Ал эми „эмей" ~~более~~ дин татаал ~~мүчө~~ сөз экендигин ~~өзүнүн~~ анын морфологиялык варианты болгон „эмегенде" деген сөз менен салыштырып билүү кыйын эмес. Эмегенде = эмей - если не; эмей < э// + ме + й; эмегенде < э// + ме + ген + де[4]. ~~Булардынбиркин~~ Булардын барыдан мурда, ... составдык болуу ~~өзү бирини иретте~~

„эмей" менен „не" деген болуктөрдөн турардыгы алтай грамматикасынын автордору тара бынан да корсөтүлгөн.[2]

...ни Казань,

~~135~~ ~~143~~ 153

атоочтук тангыч эмес, (<эр+ме+з//е) эмесе дегендеги э + ме менен салыштырышы мүмкүн. Демек, „эмей" жана „эмегенде" деген сөздөр өз ара байыркы убактагы эр /быть/ деген жардамчы этиштин "р" тыбышы түшүп калгандагы „э" жана тангыч=ба мүчөсүнүн өзгөргөн түрү=ме деген элементтерден жана ~~этиш тактоонун~~ (чанчыл этиштин) -й формасы /эме + й; салыштыр: санаба + й/ менен ~~сыпаттын~~ атоочтуктун -ган формасынан турган болуу керек. Шарттуу тангыч /если не/ маанисиндеги эмей'дин экинчи муунундагы кең үндүү кууш "и" тыбышына өтүп, басымсыз ~~орундагы~~ (түшпөгөн) бул кууш үндүүнүн сыйлыгышы өзү менен жанаша турган үнсүздөргө да таасирин тийгизүүнүн натыйжасында ал „эм/и/" болуп кыскарганда, „не" менен биригип „эмне" /жана эмине/ формасында калыптанып калышы да мүмкүн. ~~Мындай үндүү менен бирге жанаша турган үнсүздөрдүн да түшүшү кыргыз тилинде кеп кезигет.~~

3. Кандай деген сурама ат атооч заттын же кыймыл-аракеттин сын-сыпаттык жана касиеттик белгилерин суроо үчүн колдонулат. ~~Мунун уңгусу жөнүндө азырынча өчтеме дебей туруп /бир аздан кийин төмөндө айтылат/,~~ мындагы - дай мүчөсүнүн башкы формасы -даг экендигин жана бул, ~~башка форма өзү биринчи иретте~~ тарыхый жагынан бүтүн сөз экендигин белгилүү. ~~кетүүбүз керек. Мисалы: кыргызча кандай < кандаг; - даг < таг//тег - окшош, сыяктуу деген бүтүн сөз.~~

~~1). Караңыз: С. Кудайбергенов. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы, Фрунзе, 1957, 50-51-беттер.~~

(нечто, вещь) деген маанини бийгизчен неме деген ~~сөз менен~~ сөздүн метатезалык формасы ~~бо~~ болуп калышы да ыктымал.

~~/жогор жакты карацыз/~~ ~~Кандай ат? - Жакшы ат. Кандай сүйлөдү? - Жакшы сүйлөдү ж.б.~~

~~Ал атоочтун бул түрүнүн маанисинде~~ учун ~~башка түрк тилдеринде төмөнкүдөй формалар колдонулат жана алар негизинен бирдей.~~

~~дать схему~~

4. Кайсы деген сурама ат атооч иреттик тартиптеги затты же заттын башкалардан тандалып алынышын суроо ~~үчүн~~ болуп ажыратып алуу учун иретинде колдонулат. Кыргыз тилинде „кайсы" менен бирге ушул эле мааниде мунун кайсыл /< кайсы ол/ формасы да колдонулат. Мисалы: Кайсы киши айтты? Кайсы күнү келет? Кайсыл убакта? Сальштыр тувача кайы чылыл? ~~/< жыл + ол - С.К./~~; Кайызыл - кайсыл?

~~Бул мааниде башка түрк тилдеринде төмөнкүдөй ат атоочтор колдонулат жана алар да окшош.~~

5. Кайда? кайдан? орунду жана багытты (балуу учун) суроо ~~үчүн~~ иретинде колдонулат. Заттын ордун суроо маанисинде „кайда?" менен бирге кыргыз тилинде кана? деген сурама ат атооч да колдонулат. „Кана?" деген сурама ат атооч байыркы, ~~кана~~ азыркы ~~жана~~ Түрк монгол тилдеринде /бурятча хаана?/ да бар. Демек,

1. К.К. Юдахин, Киргизско-русский словарь, 351-бет.

бул ат атооч түрк жана монгол тилдери үчүн жалпы деп эсептелинүүгө тийиш. Сурама ат атооч „кайда?" менен „кана?" заттын ордун суроо үчүн колдонулганы менен, экөөнү бирдей баскычка коюуга болбойт. Сурама ат атооч „кана?" территория жагынан сүйлөөчүгө жакын турган заттын ордун суроо үчүн колдонулат жана жооп болуп түшүүчү ана, мына, тигине деген ~~эк~~ гана сөзү бар, булар да грамматикалык формасы жагынан өздөрүнүн суроо сөзүнө окшош. Бул экөөнүн ортосундагы экинчи бир айырма — ~~болуп~~ „кана?" ~~багытты билдирүү үчүн да колдонулбастан~~ статикалык /орунду/ түшүнүктү билдирүү үчүн гана колдонулгандыгында ~~эсептелет.~~ Анын үстүнө, „кана?" эч убакта этиш менен айкаша албайт. „Кайда?" болсо, тескерисинче, ~~статикалык~~ орун менен бирге багытты, демек, динамикалык түшүнүктү суроо үчүн да колдонулат жана этиш сөз менен айкашат, ~~заттын ордун суроо үчүн колдонулат~~. Бул айтылгандарды мисалдар менен түшүндүрөлү: Китебиң кайда?// китебиң кана? Бирок, „кайда бара жатасың?" ~~же болбосо „Элиң кайда?" кайда~~ болуп берилүүчү суроону „кана?" аркылуу суроо мүмкүн эмес.[1] Кайда? менен кайдан дын жогоркудай этиш менен айкашуу жөндөмдүүлүгүнө жана булардын өз алдынча жекече тургандагы маанисинин орус тилиндеги тактоочторго туура келгендигине карап, кээ бир изилдөөчүлөр буларды /качан'ды да/ тактоочко кошуп жүрүшөт. Бирок биз буларды адаттагыдай эле сурама ат атооч катарында карагыбыз келет. Анткени „кандай?, кайсы?" деген сурама ат атоочтор синтаксистик функциясы жана маанисин боюнча сын атооч менен, ~~жакындыгына~~ „ким?, эмне?" деген ат атоочтор зат атоочтор менен жакын,

кана?

1. ~~алардын орду~~

алардын ордуна колдонулат. Бирок буларды эч ким ат атоочтук сын атооч же болбосо ат атоочтук зат атооч деп караганы жок. „Качан?, кайда?, кайдан?" дегендерди ат атоочтук тактооч деп ~~карагандай~~ караса, бул ат атоочторду да өздөрү колдонулган сөз түркүмдөрүнүн ордуна колдонууга туура келер эле.

Жогорку ат атоочтордун /кайсы?, кандай?, кайда?, кайдан?/ лексикалык мүнөздөмөсүнөн кийин булардын чыгышы женүндө да токтоло кетүүбүз керек.

Кайда? менен кайдан'дын уңгусу "кай" экендиги жана булардын жатыш ~~жана~~ чыгыш жөндөмөлөрү~~нөн турганды~~ менен озгоргон ~~шек кылууга болбойт.~~ тарыхый жагынан түрлөрүнүн лексикализациялашканына шек келтирүүгө болбойт.

Айрым фактыларга караганда, булар менен кайсы? жана кандай? деген ат атоочтордун да уңгусу бир болушу мүмкүн. Атайын тике айтпаганы менен, Ф.Г. Исхаков[1] ~~тарабынан~~ сальштырма материалдардын негизинде азыркы кездеги кандай? жана кайсы? дегендердин негизи үчүн кан//кай деген уңгулардын ~~болук~~ көрсөт~~илген~~ от. Мисалы: кырг. каз. кандай, ногойчо кайдай, хакасча хайдаг, шорчо кайдыг, ~~б.а. н//й;~~ кырг. кайсы, азербайжанча hансы, якутча ханнык, ~~б.а. мында да н//й.~~ Биздин пикирибизче, ~~мындай болүп көрсөтүү туура, муну тарыхый жагынан гана тереңдетүү керек.~~ түрк тилдериндеги бул окшоштуктарды „н" менен „й" тыбышынын алмашышы же болбосо бул экөөнүн бири-бири менен туура келишик (аркылуу тушундуруу ыктымал маселе, анткени) байыркы түрк тилдеринин жана түрк менен монгол (бул кубулуш)

1. Ф. Г. Исхаков. Местоимения. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть II, морфология, М., 1956 жыл.

тилдеринин ортосунан да ~~көрүүгө болот.~~ байкалат. Мисалы: байыркы
түркчө кантан - кырг. кайдан; байыр. түрк. кайда, канда - кырг. кайда; байыр. түрк. кан
/какой/ - кырг. кандай; байыр. түрк. кайу /какой, который/ - кырг. кандай, кайсы;
байыр. түрк. кайун /откуда, как/ - кайдан; монг. 1. хонь м (хонин) - кырг. кой;
байыркы түркч. кой, кон - кой 2 эн.б.

Келтирилген тарыхый бул материалдардан азыркы кездеги
кайда?, кайдан?, кандай?, кайсы? деген сурама ат атоочтор-
дун түпкү уңгусу кан//кай экендигин, бул эки үнсүздүн
/н, й/ бирине бирине туура келгендигин жана азыркы морфо-
логиялык бөлүктөргө ажыратылбай турган сөздөрдүн кээ
бирөөлөрүнүн уңгусу байыркы кезде өз алдынча болгондугун
байкоо акыйын эмес /кандай < кан + какой/. Көпчүлүк азыркы
тилдердеги й, дын /кайдан, кайда/ ордуна байыркы убакта
"н" тыбышынын колдонулушу /кантан, канта//канда/ ошол
кездеги тилдердин өзгөчөлүгү болуп, бирок башта эле "н" менен "й" бири-
-бирине туура келгендиктен кийин "н" тыбышы көпчүлүк тил-
дерде "й" менен биротоло алмашылып кеткен болушу мүмкүн ~~керек.~~

Мисалы: ~~Баяндоо процессинде кайсы'дан башкасынын морфология-
лык элементтери жөнүндө айтылды. Ошондуктан кайсы'нын
составдык элементтери тууралуу гана айтууга туура келет.~~
Кыргыз жана башка көпчүлүк түрк тилдериндеги ат атооч
"кайсы" деген байыркы түрк тилдеринде кайу /какой, который/ фор-
масында кезигет. Азыркы түрк тилдеринен мындай кыска

2. С.Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности,
М.-Л., 1957-ж.

1. Монгольско-русский словарь,
М., 1957, 537-бет

кайчен
~~нечен~~
Качан. (кайчен)
ка(й)чан

форманы тува тилинен /кайы/ гана табууга болот. Мындай фактыга караганда, азыркы түрк тилдеринин көпчүлүгүндө колдонулуучу кайсы'нын алгачкы толук формасы кайсы /< кай + ы + сы/ (деп болжолдоого болот.) ~~болушу керек~~. Бирок „кайы" деген уңгунун аягындагы басымсыз орунда турган кууш үндүү "ы" мүчө жалганганда түшүп калган болуу керек. Мунун жогоркудай уңгулук бөлүктөн тургандыгын кыргыз тилинде „кайсы жакка?" деп суроонун ордуна „кай жакка?" деп колдонуудан да көрүүгө болот. „Кайу", „кайы" дегендеги жана „кайсы" дегендеги -у, -ы жана -сы ~~элементтери~~ мучолору — үчүнчү жактын таандык мүчөсү. Кыргыз тилинде түпкү уңгудан кийинки биринчи таандык мүчө түшүп калганда, экинчиси, -сы, уңгунун ажырагыс составдык бөлүкчөсү, негиз, катарында кабыл алынып, кайтадан таандык мүчөнүн жалганышын ~~жетишкен~~ көп кездештирүүгө болот. бул учурда биринчи -сы'нын таандык мүчөсү экендиги эч сезилбейт: кайсы - кайсысы.

6. Качан, нечен убакыт, ~~жана~~ мезгилге (жана санга) байланыштуу болгон белгисиз түшүнүктөрдү суроо үчүн колдонулат. Кумык жана татар тилинде гана кайчан болуп кезигет да, калган түрк тилдеринде качан же болбосо касан, кашан болуп колдонулат, б.а. бул сурама ат атоочтор да көпчүлүк ~~үндө~~ (түрк тилдеринде) окшош. Кыргыз тилинде „качан" менен бирге мезгилдик мааниде кай убакта деген сөз айкашуу (су)да колдонулат: качан келейин//кай убакта келейин.

~~Дать схему~~.

аб атоочко да кабардалып талгакаб: Балвардын кими // кимиси келди?

„алва" ~~нечен~~ "кай" менен кошулуп, „мүрүн" реген тактоочтун кучагулган маанисин да билдирет: Алва качан (= капкачан — давным давно) келди.

149

159

Түрк тилдериндеги качан? деген ат атооч адатта кай + чаг + ын[2] деп этимологияланып жүрөт. ~~Бирок бул, башкача да этимологиялоо мүмкүн.~~ ~~Ушундай этимологиянын болушунда~~ ~~"ч" тыбышы бар кумык, татар тилдериндеги кайчан~~ формасындагы ат атоочтор ~~үчүн ылайык келиши мүмкүн. Ал эми мунун ордуна "ц", "ш", "с" тыбышы бар качан, кашан, касан~~ формасындагы ат атоочтор ~~жогорку~~дан башкача болуп да ~~этимологияланышы мүмкүн~~. Азыркы көпчулук түрк тилдериндеги канча? дегендин ордуна байыркы орхон жазууларында /Тоньюкук/ кач[1] колдонулган. Бул сөз ушул эле мааниде, бирок өзгөрген формада тува /каш: бистиң МТСте каш трактор барыл - биздин МТС те канча трактор бар?/, түркия /каж/, якут /хас/ тилдеринен кезигет. ~~Ушул "кач" деген сөрөм ат атоочко байыркы убактагы инструменталдык жалгоочтун ~~ы, иген~~" жалгануу аркылуу башталышынан пайда болгон деп божомолдойт. Мунун болушу мүмкүн. Бирок бул божомолдун ~~б.о.~~ ~~ын мүнөзүнө~~ карата сөздүн жасоого да катышуусу мүмкүн. ~~Ал эми "ч" тыбышы бар кайчан, качан~~ деген ~~этимологиялоодо~~ ~~жаңы~~ ~~жаңы~~ ~~эле~~ ~~тилдериндеги~~ ~~колдонулган~~ ~~канча~~, ~~ал~~ ~~канча~~ ~~колун~~ ~~/откуда, как?/~~ ~~/ кай/~~ деген формалардан келип ~~чыгат~~.~~

Кыргыз жана башка түрк тилдериндеги "качан" деген сурама ат атоочтор, проф. К. К. Юдахин боюнча деген кай + чен кошулмасынан келип чыккан. (Бул пикирди проф. К. К. Юдахин өзүнүн лекциясында айтып берген).

2) В.В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, вып. VIII, 334-столбик.
Н.К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, бет.

1) С.Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, 409, 62-бет.

~~2) чен кыргыз ~~ч~~ урога~~

7. Канча, нече деген сурама ат атоочтор белгисиз санды суроо үчүн колдонулат. Тува /каш/, турция /каж/, якут /хас/ тилдеринен башка көпчүлүк түрк тилдеринде сурама ат атоочтордун бул түрлөрү ар түрдүү фонетикалык формада болбосо негизинен бирдей: - кырг. канча, нече, каз. канша, неше. Байыркы түрк тилдеринде бул мааниде азыркы тува, турция тилдериндегидей, кач /сколько/, канча, каннча жана канунча деген сурама ат атоочтор ~~сөздөр~~ колдонулган. Башкача айтканда, мында азыркы түрк тилдериндеги шарттуу түрдө толук жана кыска деп аталуучу эки форма~~лын экөө~~ тең болгон. "Нече" деген сурама ат атоочтун кандай составдык элементтерден тургандыгы анчалык кыйынчылык туудурбайт. Мунун уңгусу - "эмне" деген мааниде колдонулуучу "не" деген ат атооч. Ушу сыяктуу эле "канча" да нда ~~өз ара составдык элементтерден турардыгы~~ нече'ге катышкан -ча мүчөсүнөн бар. ~~көрүнүп турат~~. ~~Болгондо, бул да "нече" сыяктуу -ча жана кан деген составдык элементтерден~~ турган болуу ~~көрөк~~. Мунун уңгусу ~~лук болүгү~~ болуп эсептелинүүчү кан, өзү барыдан мурда ~~биринчи иретте~~, байыркы түрк тилдеринде өз алдынча „кандай" деген мааниде колдонулган жана азыркы кездеги „кандай" деген сурама ат атоочтун негизине жаткан „кан" деген ат атооч менен тектеш болушу мүмкүн. Кээ бир сурама ат атоочтордун /мисалы, канча/ маанисинде өзгөрүүлөрдүн болгондугу байкалат. Мисалы, „канча" байыркы түрк тилдеринде /Томсен, Махмуд Кашкарский, Радловдун эмгектеринде/, азыркыдай сан өлчөмдүк мааниси менен бирге, багытты белгиз үү /куда[1] - кай жакка?, кайда? ~~бара-~~ ~~ла~~/ маанисинде да колдонулган.

---

1. С.Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, 411 бет.

4. Аныктама ат атоочтор

Заттын сандык жалпылыгын, толуктугун, бүтүндүгүн же аныктыгын билдирүүчү ат атоочтор аныктама ат атоочтор деп аталат. Кыргыз тилинде аныктама ат атоочтор бүткүл, бүтүн, баары, бардык, ар жана өз (деген сөздөр.) Кээ бир адабияттарда булардын эң акыркысынан башкасы жалпылама ат атоочтор деп аталып жүрөт жана алардын мындай аталышы өздөрүнүн билгизген маанисине да туура келет. Ал эми „өз" болсо кээ бир адабияттарда "өздүк ат атооч" деп аталып, ат атоочтун өзүнчө бир түрү катарында каралып жүрсө, кээ бирөөндө жактама ат атоочтордун составында[2] каралып жүрөт. Чындыгында, "аныктама" ат атооч деп атала турган (дардын эң биринчиси) ушул „өз. Бирок мунун ат атоочтун өзүнчө бир түрү катарында каралышынан (ишинен) анткени жалгыз сөздөн туруп өзүнчө бир түр болуп эсептелиниши анча туура эмес. Мунун жактама ат атоочтун конкреттешкен түрү катарында карылышынан көрө, негизги билгизген маанисине карата, аныктама ат атоочтордун составында[3] каралганы оң. Анткени жогорку ат атоочтор заттын сандык жалпылыгын аныктап көрсөтүсө, "өз" тигил же бул заттын өзүн аныктап көрсөтөт. Анын үстүнө, булар менен синтаксистик функциясы жагынан да жакын, кээде тигилер сыяктуу

---

1. Караңыз: Казыркы казак тили, Алма-Ата, 1954, 272-273-беттер.
2. Н.А. Баскаков, Личные и лично-притяжательные местоимения в каракалпакском языке, тюркологический сборник, № 1, 1951, 57-бет.
3. Караңыз: Н.К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, 104-105-беттер.

аныктоочтук да милдет аткарат: өз киши.[1] Мындай жалпылыктарга карап, "өз" тилдердин составына киргизилди жана алар жалпысынан аныктама ат атоочтор үчүн аталды.

Аныктама ат атоочторду маанисине карата эки топко бөлүүгө болот.

Биринчи топко кирген ат атоочтор затты жеке-жекелеп бөлбөстөн, заттын же алардын санын жалпы жонунан көрсөтөт. Буга бүткүл/ < бүт + =мыл/, бүтүн / < бүт + =ын/, баары жана бардык / < бар + лык/ деген ат атоочтор кирет. Бүткүл, бүтүн" деген ат атоочтордун уңгулук бөлүгү - „бүт" монгол тилдеринде да бар. Байыркы /"Кудатку билик" чыгармасында / жана көпчүлүк азыркы түрк тилдеринде, кыргыз тилинде созулма үндүү менен келүүчү „баары" созулбастан „бары" болуп берилет. Кыргыз тилинде үчүнчү жактын таандык мүчөсү жалганган „бары" /бары - жогу билинбейт/ деген сөз менен омонимдеш болбос үчүн мунун ат атоочтук түрү созулма үндүү менен колдонулуп калган болуш керек. ~~Демек, бул сөз /баары/ да баары менен тектеш.~~ Аныктоочтук айкашуудагы колдонулуу суна караганда „баары" деген ат атоочтун аягындагы -ы тарыхый жагынан үчүнчү жактын таандык мүчөсү болуу керек /элдин баары/. Бирок азыр мунун таандык мүчө экендиги кээде сезилбей, бүтүн сөз катарында кабыл алынып, ага 3-жактын таандык мүчөсү экинчилеп жалганышы да мүмкүн: элдин баары//баарысы ж.б.

1: Караңыз: Н.К. Дмитриев, ошол эле эмгек, ошол эле бет.

~~145~~ 153

163

„Бүткүл, бүтүн, бардык" көбүнчө аныктооч катарында колдонулса, „баары" субстантивдик мааниде колдонулат. Мисалы: Бүтүн (бүткүл) дүйнө пролетарлар, бириккиле! Бардык эл келди, Баары кетти ж.б.

Экинчи топко ар кирет. Бул сөз сандык жалпылыкка кируучу заттын бөлүнүшүн билдирет. Ат атооч „ар" түрк тилдерине ~~фарсы тилинен~~ (ирани тилдеринен) кирген. Мунун баштапкы формасы болуп һәр эсептелет. Кыргыз тилинде "ар" өз алдынча колдонулбайт, ал дайыма башка сөздөрдүн алдында, аныктоочтук орунда колдонулат да, ошондо гана анын ат атоочтук мааниде экендиги сезилет: ар ким, ар нерсе, ар күнү, ар бир /киши/, ар бири ж.б. Мунун акыркысы субстантивдешкен форма болуп эсептелет.

Аныктама ат атоочтордун тобунда ~~кируучулардын~~ (-ны) ~~ичинен~~ өз (өзүнчө бир кыйла өзгөчөлүктөрү менен башка) ~~бешкача турет~~ (сөздөрдөн айырмаланат.) Бул сөз ат атоочтук мааниде аракеттенүүчү жакты конкреттештирип, аныктап, күчөтүп көрсөтөт жана дайыма ~~как~~ таандык мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу колдонулат.

~~Ат атоочтун бул түрүнүн маанисинде колдонулуучу сөздөр жагынан түрк тилдери бирдей эмес.~~ Кыргыз, казак, каракалпак, башкыр ж.б. ~~кыпчак~~ түрк тилдеринде ~~басымдуу көпчүлүгүндө~~ өз көздөчү. ~~Ал атоочтун бул түрү~~ монгол тилдери үчүн да ~~калың монгол~~ тилдеринде да (ор- ороо — оз-(сом)) ~~өзүнчө өзгөчө ат атоочтун~~ (личность) ~~негизи болуп эсептелет. Сабаштыр з-рі өтүп — мені: өкүр.~~ Мисалы, буряат монг. ~~өөр-, өөрөө — өзүм, өзүү~~

---

1) С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, 408- беб. Монгол диалектинде мунун менен бирге ор (өзүнчө ат атоочтун

нечизи) ~~н оза~~, оороо (сам, ~~ночно~~ лично
– мен озум) деген созулма ундуу менен келген
туру да колдонулат. Болгондо, булар –
→ оро менен оор, – омоним создор.
Турк тилдериндеги оз менен ~~мунун С.Е. Мал~~
~~кестирген~~ монголчо оро деген созгана байланыштуу
болуп, ~~ал монгол~~ ~~тилиндеги~~ андагы ич, турок
маанисиндеги ору деген создон чыккан
болуу керек. Ал эми созулма ундуу менен
келген оор болсо *огор (Поппе) деген
создон чыгышы мункун. К.К. Додахиндин
айтуунча караганда, туркмен тилинде да
~~оз~~ аб ороотун бул туру ооз болуп
созулма ундуу менен айтылат.

~~менен бирге бурят-монгол тилинде~~ "себя, сам собою" ~~дегендерди~~ маанида ~~билдирүүчү~~ ~~үчүн~~ таандык мүчө менен ~~бирге~~ кошо бэй /тело/ - бой деген зат атооч колдонулат жана бул ~~да~~ Сибир түрк тилдеринде /алт. бой-, шор. поз - хакас. пос-/ жана якут тилинде колдонулуучу бэйе деген менен тектеш болушу керек. Түрк тилдеринин бул топторундагы жана монгол тилиндеги бул ат атоочтун алгачкы мааниси болуп адамдын дене мүчөсү - бой деген зат ат атооч эсептелет жана булар байыркы түрк тилдериндеги бод деген бир эле зат атоочтун тигил же бул тилдин өзгөчөлүгүнө байланыштуу фонетикалык варианты же болбосо ар түрдүү баскычтагы өнүшү. Түрк тилдеринин басымдуу көпчүлүгүндө бул „бой" ~~дегендин маанисинде колдонулуучу жогоркуйтылган~~ „Өз" ~~да~~ ~~тарыхый жагынан бүтүн сөз менен байланышат.~~ „Өз" деген сөздүн эң алгачкы мааниси - "бир нерсенин өзөгү, негизи". ~~Тарыхый жагынан мунун мындай маанидө болгондугу "мен" дегенге караганда "мен(ин) өзүм" дегендин билгизген мааниси менен ырастала алат.~~ Рамстедт түрк тилинде „өз" жогоркудай маани менен бирге ички /внутреннее, (среднее, ~~индивид~~ индивид, сердцевина) дегенди да билдирет. Түркчө өзен - ич /внутренность, семя дерево/, монг. өрү - ич, жүрөк /внутренность(нутро), груд, сердце/ - деп көрсөтөт[1]. Демек, буга караганда, түрк жана монгол тилдериндеги „өз" менен анын фонетикалык өзгөргөн түрү ат атоочтук мааниси боюнча гана эмес, тарыхый баштапкы мааниси боюнча да бирдей деп эсептөөгө болот. ~~Жана~~ муну менен

1. Г. И. Рамстедт, Аталган эмгек, 196-бет.

~~азыр башка маанидеги өзөн, өрө, жана~~ өзөк деген сөздөр да тектеш болушу мүмкүн.

~~Түрк тилдеринин үчүнчү бирөөлөрүндө, мисалы, түрция тилинде тогорак өз, бой дегендердин ордуна, менчикти~~ дегенди ~~билгиөчүчү кен /собственность/~~ ой кенди деген сөз колдонулат.

Жогорку бул айтылгандардан түрк тилдери~~нде~~ ат атоочтун бул түрү ~~колдонулушу~~ жагынан ар түрдүү, бирок кайсынысы болсо да тек жагынан маанилүү сөздөр менен, ~~жана~~ кэ эси дене мүчөлөрү менен байланыштуу жана муну менен ушундай өлс маанидеги монгол тилдериндеги ат атоочтор да тектеш деген жыйынтыкка келүүгө болот. Тарыхый жагынан беттеме ат атооч /мен, биз/ да азыр өздүк ат атооч катарында "бой" деген маанидe колдонулуучу монг. бийе менен тектеш болуу мүмкүнчүлүгү жокко чыгарылбай турган иш /беттеме ат атооч бөлүмүн караңыз/. Жактама ат атоочтор менен "өз" деген ат атоочтун ортосундагы семантикалык айырма ~~мында турат~~ аныктама — эгерде жактама ат атоочтор аркылуу жөн гана жактык идея берилип, ~~жана~~ анда суб"ектинин өзү киргизилбесе, "өз" деген ат атоочтон ~~мазмунунун да~~ жак менен бирге ишти тикеден тике иштөөчү суб"ектинин өзү да кирүү мазмуну бар ~~болот~~ — деп корсотот проф. Н.А. Баскаков[1] ~~өз, тек жана кылдаттык менен~~ байкаган. (Салыштыр, Мисалы; "Мен бардым" ~~менен~~ жана "менин өзүм бардым" деген сүйлөмдөрдөгү ички маанилик өзгөчөлүктөрдү).

1 Н.А. Баскаков, Личные и лично-притяжательные местоимения в каракалпакском языке, Тюркологический сборник, № 1, 58 бет.

"Өз" ат атооч~~тук маанидe~~ претинде ~~гана~~ өз алдынча (турун) колдонулбаганы менен, ~~аныктооч~~ ал ~~орунда~~ өз алдынча колдонулат / өз киши/ жана сын атооч~~тун~~ андан да жасалат: ~~учун~~ да ~~база болун~~ ~~кызмат кылат~~: өзгө~~ө~~ кишиге бербе - "башка~~ө~~ кишиге бербе". ~~Өз~~ "деген маанидe" монгол ~~тилинде~~ ~~да сын атооч~~ ~~(оор)~~ ~~/другой, иной/~~ мааниде колдонулат. Ал сын Демек, өз'дүн негизги эки мааниде колдонулушу да түрк жана монгол тилдери үчүн бирдей. ~~"Өз" деген ат атоочтон тактооч да жасалат: өзүнчө иштеди ж.б.~~

(оор - другой иной)

5. Тангыч ат атоочтор

Негизги ат атоочтор аркылуу берилген маанинин таанылгандыгын билдирет, ~~б.а. негизги маани жоктукка чыгарылат. (сводится к нулю: киши → ким = с')~~ Тангыч ат атоочтор (сурама ат атоочторго) ~~фарсы~~ иран тилинен кирген (дер) Ошондук-тан аларды өз алдынча бөлбөстөн, белгилүү өлчөмдө, аныктама жана сурама ат атоочтордун тескери формасы десе да болор эле, анткени, биринчиден, булар маани жагынан алар менен карама-каршы болот. Экинчиден, зат атооч жана этиштердин деле тангыч формасы бар. Күчөтүү максатында гана ага "бир" деген сөз кошулат. (эч бир.) Калган көпчүлүк учурда "эч" сурама ат атоочтор менен ~~бирге~~ айкашат. ~~колдонулат~~. ~~Тангыч~~ Ал ~~ат атоочтор~~ дайыма тангандыкты билдирүүчү "эмес, жок" ~~жана~~ "деген сөздөр менен жана" ~~-ба деген~~ сү менен бирге колдонулат. Мисалы: ~~Баары келди~~ - Эч ким келген жок; ~~Баарын алдым~~ - эч нерсе койбодум; ~~Бардык ишти бүтүрдүм~~ - эч бир иш кылганым жок;

Качан — эч качан; эч убакта; кандай — эч кандай; кайсы — эч кайсы, кайдан — эч кайдан, кайда — эч кайда ж.б.

6. Белгисиз ат атоочтор

Затты, жакты же анын сан-сапаттык белгилери жөнүндөгү түшүнүктү белгисиз кылып көрсөтөт. Белгисиз ат атоочтор, негизинен, сурама ат атоочторго бир же бол-/са + да/ деген жардамчы этиштер кошулуу аркылуу аналитикалык жол менен жасалат. Мында белгисиздикти билдирүүчү „бир" ат атоочтун алдында же артында туруп, мисалы: бир нече, бир канча, бир далай, кай бир; кайсы бир, бир нерсе /< не ирее[1]; /; бир деме//бир неме; ким де ким /< /кимдир бирее/ эмнедир, кандайдыр бир/ /салыштыр: малдыр, жандыр; келгендир ж.б./, кээ бир; ким болсо да, эмне болсо да, кандай болсо да, канча болсо да, кайда болсо да, кайсы болсо да ж.б. Түрк тилдеринде, карачай-балкар тана түркия тилиндегидей форма болбосо, белгисиз ат атоочтор негизинен бирдей. Бирок кээде бул жалпылыктан четке чыгып кеткен учур да кездешет. Кээ бир тилдер ез алдынча өнүгүү процессинде башка формаларды эзлеге жетишкендиги байкалат. Мисалы, карачай-балкар тилинде аберн /< ары жана бери[2] /что-то/ - бир нерсе деген мааниде.

---

1. Н.А. Баскаков, Карапалпакский язык, II бөлүм, фонетика и морфология, 303 бет.
2. В.И. Филоненко. Грамматика болгарского языка, фонетика и морфология, Нальчик, 1940, 42-43 беттер.

~~150~~ 158

-1-

Белгисиздик дегенде ~~каалгынын өзүн~~ эки нерсе ~~аныра-~~ түшүнүктүү тийиш. Кээде сүйлөөчүнүн өзүнө жак, зат жөнүндөгү түшүнүк белгилүү болгону менен ким, эмне, экендиги, б.а. аныктыгы белгисиз болот. Мисалы, „тур карачы! Короого /кимдир/ бирөө келди" дегенде короого аракеттенүүчү жак же болбосо кандайдыр бир жандуу заттын келгендиги сүйлөөчү үчүн белгилүү, бирок анык кимдиги же эмне экендиги белгисиз. Мындай ат атоочтор белгилүүнүн белгисиздигин билдирет. Кээде, тескерисинче, зат жөнүндөгү түшүнүктүн өзү да жана аның аныктыгы да белгисиз болот. Мисалы: эмнегедир, кандайдыр бир иш дегенде сөз болуп жаткан ~~а~~ нерсе, жана аның өзү да, б.а. жогорку айтылган бир нерсе, кимдир бирөө дегендердин эки учуру тең белгисиз. Мындай ат атоочтор белгисиздин белгисиздигин, б.а. реалдуу эмес заттын белгисиздигин билдирет.

(тышчылыктын ичине)

(бул алуучулар)

(аныш-)

(кимдир)

(эмнегедир)

(кандайдыр бир иш)

(бир нерсе)

(кимдир бирөө)

(жана)

(жана)

(жана

автору

перенести на конец соответствующ разделов

Жактама

~~Бер~~ Теме жана шилтеме ат атооч~~тук~~ (тордун) жөнделүшү

Жактама атоочтор

н.	мен	сен	ал
и.	менин	сенин	анын
б.	мага	сага	ага
т.	мени	сени	аны
ж.	менде	сенде	анда
ч.	менден	сенден	андан

Шилтеме ат атоочтор

н.	бу/л/	ошо(л),	ушу(л),	тиги(л)
и.	мунун	ошонун	ушунун	тигинин
б.	буга	ошого	ушуга	тигиге
т.	муну	ошону	ушуну	тигини
ж.	мында	ошондо	ушунда	тигинде
ч.	мындан	ошондон	ушундан	тигинден

Жактама жана шилтеме ат атоочтор ~~(бу,)~~ ~~ал~~ жөнделгөн учурда ~~кадимки атоочтордун жөнделгөнүнөн башкача болуп мүчөсү өзгөрбөстөн~~ ~~алардын~~ ундгусу өзгөрө ~~жөнделөт~~ жана алардын жөнделүшүндөгү өзгөчөлүктөр жөнүндө түрдүүчө болжолдоолор бар. Бирок ал болжолдоолор го бул жерде токтолуп отуруунун зарылдыгы жок.

Кыргыз жана башка түрк тилдеринде жактама ат атооч "мен", "сен" илик жана табыш жөндөмөлөрүндө менин, сенин, мени, сени сыяктуу болуп эки "н" менен айтылуунун ордуна

бир "н" менен айтылат. Мындай бир"н" менен айтылуунун себеби түрк тилдеринин фонетикалык закон ченемдүүлүгүнө байланыштуу: "н ± д, н ± л" болгондо ээрчишүү закону боюнча катар эки "н" же "л" пайда болот да, анын бирөө кээ бир тилдерде түшүп калган учуру да болот: - н ± д > нн > н; л < лл < н ± л > нн > н. Мисалы, алтайча эне - эи - н ± ден > энезиннен > энезинен; кумык тилинде н ± л айтылганда "лл" болуп айтылгандыктан чакчыл -ганлы айтылганда -галлы болуп айтылат, бирок жазууда -ганлы гана болуп жазылат. Чакчылдардын толук формасы -ганлы өзбек тилинде -гаңы жана -галы болуп кыскарган формада колдонулат. Баштапкы толук форманын мындайча болуп кыскартылышы мындагы н ± л тыбыштарынын кошулушу ээрчишүүнүн натыйжасында бирде лл > л /-ганлы > галли > гали/, бирде нн > н / - ганлиганни > гани/ өткөн деп түшүндүрүлөт[1]. Бул жана буга окшогон фактыларды эсепке алганда тилдик ат атоочтордун илик жана табыш жөндөмөлөрүндө кыскарып айтылышын да жогорку келтирилген закон ченемдүүлүккө байланыштуу деп кароого туура келет. Фонетикалык бул процессти графика боюнча төмөнкүдөй кылып көрсөтүүгө болот:

н ± н > нн > н: мен ± нын > меннин > менин,
сен ± нын > сеннин > сенин;
мен ± ны > менни > мени
сен ± ны > сенни > сени;

1. А.Н. Кононов. Грамматика узбекского языка, 213-бет.

л + н > нн > н: ал + нын > аннын > анын

бул + нын > муннун > мунун;

бул + ны > мунну > муну,

ал + ны > анны > аны.

Ат атооч "ал", "бул" жөндөлгөн учурда жатыш менен чыгыштын жөндөмө мүчөлөрүнүн алдында, л'дин ордуна "н" тыбышы пайда болот. "н" тыбышынын пайда болушу бул жөндөмөлөрдөн мурунку турган табыш жөндөмөсүндө "алны", "булну" дегендин ордуна "аны" "муну" болуп "ан", "мун" "окшоштук" закону боюнча жатыш, чыгыш жөндөмө мүчөлөрү үчүн негиз болуп калышы мүмкүн.

Кыргыз тилинде ат атооч "бу/л/" дун башындагы ~~эрин~~ Кош-эринчил "б" негизги жана барыштан башка жөндөмөлөрдө мүчөдөгү жана мүчө уланганда пайда болгон "н" тыбышынын таасири астында мурунчул "м" ге өтүп кетет. Ушу сыяктуу пикирди А. Н. Кононов да айтат[1]. Жогоркудай өзгөрүү барыш жөндөмөсүндө да кезигет. Шактама ат атоочтун биринчи жагы "бен", же болбосо артка ээрчишүүнүн натыйжасында "мен", "ман", экинчи жак "сен", "сан" болгону менен, барыш жөндөмөсүнүн формасы байыркы түрк тилдеринде манкер, сенкер; маңар, саңар; баңару; баңа, маңа, саңа, аңа; аңар; азыркы түрк тилдеринде маган, саган, огон; сенга, менга; уга; мага, сага, ага; маа, саа, аа, оо; маңа, саңа; бана, сана

1. А.Н. Кононов. Грамматика узбекского языка, 127-бет, 2-сноска.

болуп түрдүү форма айтылат. Кыргыз тилинин диалектилеринде башка түрк тилдериндегидей маган, саган; маңа, саңа формалары да кезигет. Ушунтип, тактама ат атоочтор түрк тилдеринде барыш жөндөмөдө негизинен -кар, -ар, -га, -а жана -га + н формасы аркылуу берилгендигин көрүүгө болот. Бул формалар -га жана -ра'нын негизинде түзүлгөн -гару мүчөсүнүн жана анын составдык бөлүктөрүнүн фонетикалык жагынан өзгөргөн формалары болуп эсептелет.

Эгерде казак тилин эсепке албаганда, азыркы түрк тилдеринде тактама ат атоочтун жекелик түрүнүн биринчи эки жагы барыш жөндөмөсүндө азерб., турция тилдеринде мэнэ, сэнэ, она болуп "н" менен, түркмен, татар, башкыр, уйгур тилдеринде баңа, саңа, оңа деген сыяктуу болуп "ң" менен, калгандарында мага, сага, ага болуп "г" менен берилет.

Огуз группасындагы тилдерде беттеме ат атоочтордун биринчи эки жагында барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү -га кыскарган формада баңа, саңа'га катышкандыгын түркмен тилинде артка ээрчишүү боюнча уңгудагы ичке үндүүнүн жоон үндүүгө жана "н" тыбышынын "ң" тыбышына өткөнүнөн байкоого болот /мен + га > манга > маңга > маңа/. Огуз группасындагы фонетикалык бул кубулушту жана "н" менен "г" тыбыштарынын айкалышындагы жалпы эле закон ченемдүүлүктү эсепке алганда, тактама ат атоочтордун жөндөлүшү көпчүлүк түрк жана кыргыз тилинде да "ң" баскычы аркылуу, бирок мында тигилердегидей болуп мүчөнүн башкы тыбышы эмес, уңгунун аяккы элементи түшкөн деп кароого туура келет:

мен + га > манга > маңга > мага,

сен + га > санга > саңга > сага.

Түркмөн тилинде үчүнчү жак негизги жөндөмөдө "л" менен аяктайт, бирок түркмен тилинде барыш жөндөмө "оңа", бизде "ага" болот. Бул формалар да биринчи эки жактагы закон боюнча, бирок мында "л" мүчөнүн башы "г" тыбышынын таасири астында артикуляциялык органы боюнча ң'га жакын турган "ң" тыбышына өтүп, анан "г" тыбышы түркмөн тилинде түшүп калышы мүмкүн /ол + га >оңга >оңа/ деп болжолдоого караганда түркмөн тилинде мындан мурунку турган илик жөндөмөсүндөгү /оның,'дагы/ "он" "окшоштук" боюнча негиз сыяктуу кабыл алынып, мындагы "н" тыбышы г'нын таасири астында ң'га өтүп, анан "г" тыбышы түшүп калышы мүмкүн; кыргыз тилинде да ошондой болуп, илик жөндөмөсүндө "анын" формасындагы "а" негиз катарында кабыл алынып, ага барыштын -га жалганып "ага" болуп калышы мүмкүн деп кароо ыктымалыраак. Анткени л'дин "г" тыбышынын таасири астында ң'га өтүшү азырынча белгисиз. Ушу сыяктуу эле оул, ошол, ушул жана тигил жөнүндө да айтууга болот. Булардын барыш жөндөмөсүнүн формасы да аяккы "л" менен бүткөн формадан эмес, л'сиз тургандагысынан жасалган.